

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əsgərov Musa Qüdrət oğlu

“ Əmək bölgüsünün sosial iqtisadi problemləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Əməyin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

Dos. H.S.Zeynalov

Magistr proqramının rəhbəri:

Dos.Z.A.Malayev

Kafedra müdiri: Prof. T.Ə.Quliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

- FƏSİL 1.** ETT və əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi məsələləri
- 1.1. Əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi mahiyyəti və inkişafı
 - 1.2. ETT ilə əlaqədar əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi nəzəri məsələləri
 - 1.3. Əmək bölgüsünün ETT sistemində tutduğu mövqe və onun əhəmiyyəti

- FƏSİL 2.** Müəssisədə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti
- 2.1. Əmək bölgüsünün xarakteri və sosial iqtisadi təbiəti
 - 2.2. Müəssisədə əmək bölgüsünün əsas formaları
 - 2.3. Peşə və ixtisasa görə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti

- FƏSİL 3.** Əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi yolları
- 3.1. Əmək bölgüsünün yeni formalarının meydana gəlməsi
 - 3.2. Peşələrin qovuşması
 - 3.3. Əmək bölgüsünün həddi və tətbiqi şərtləri

Nəticə və təkliflər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir şəraitdə Respublikamızda əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi problemlərini hərtərəfli öyrənmək üçün həm nəzəri-metodoloji aspektlərini və həm də tətbiqi cəhətlərini araşdırmaq zəruridir.

Əmək bölgüsü və cəmiyyətin sosial iqtisadi həyatında onun roluna dair fikirlərin və baxışların yaranması və inkişafı tarixi bir yol keçmiş, onun müxtəlif tərəfləri haqqında ayrı-ayrı kitablar yazılmışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq əmək bölgüsü haqqında tam nəzəriyyənin yarandığını və bunun bütün problemlərin həlli yollarını göstərildiyini demək düzgün olmazdı. Belə bir problemin aktuallığı eyni zamanda Respublikamızın hazırkı reallıqları, onun qarşısında duran vəzifələrin məzmunundan irəli gəlir.

Müasir şəraitdə bazar münasibətləri sisteminə keçilməsi yeni ixtisasların, peşələrin, funksiyaların meydana gəlməsini olduqca zəruri edir və mövcud peşələrin, birs sıra ixtisasların istiqmətlərini dəyişmək, mövcud kadrların ixtisas hazırlığını təkmilləşdirmək lazım gəlir. Son dövrlərdə ölkəmizdə aparılan islahatlar demək olar ki, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Ölkənin şəhər və regionlarında yeni istehsal sahələri yaranmış, elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi ilə əlaqədar yeni maşın və mexanizmlərin köməyi ilə fəaliyyət göstərən müəssisələr açılmış, qeyri neft sektorunun inkişafını təmin etmək sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla bərabər ölkənin regionlarında sənaye məhəllələrinin və yeni istehsal sahələrinin yaradılması, istehsal və emal müəssisələrinin açılması sahəsində əsaslı işlər həyata keçirilmiş, əhəlinin məşğulluğunun təmin etmək üçün yeni iş yerləri, müəssisələr yaradılmış, bu sahədə əmək bölgüsündən daha səmərəli istifadə edilməsi yolları müəyyənləşdirilib.

Hazırda aparılan tədqiqat materiallarının təhlili göstərir ki, əmək bölgüsü və onun sosial-iqtisadi problemləri qarşılıqlı əlaqədə olan üç başlıca cəhətdən

metodoloji, nəzəri və praktiki baxımından tədqiq olunur. Metodoloji cəhətdən ictimai əmək-bölgüsü, onun qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi üsulları. Nəzəri cəhətdən əmək bölgüsü qanunu və onunla bağlı olan kateqoriyaların fəaliyyət mexanizmi. Təcrübi cəhətdən isə əmək bölgüsünün əməli fəaliyyətdə istifadə edilməsi ilə əlaqədar məsələlər öyrənilir.

Müasir dövrdə əmək bölgüsü ilə əlaqədar problemlərin öyrənilməsi bir daha onu göstərir ki, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, yeni istehsal sahələrinin yaranması, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, əmək fəaliyyətinin dəyişilməsi qanunun mövcud olub fəaliyyət göstərməsi və s. əlaqədar əmək bölgüsü daha da inkişaf edir. Əmək bölgüsünün özünün inkişafı hər bir müəssisədə istehsalın həcmının artması ilə paralel sürətdə baş verir. Bütün bu qeyd edilənlər bir daha onu göstərir ki, müəssisədə əmək bölgüsü problemləri daimi olaraq təkmilləşdirməli və həmişə istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməlidir. Bu nöqtəyi nəzərdən “əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi problemləri” adlı magsitr dissertasiyası iqtisadiyyatın aktual və maraqlı mövzularından biridir.

Tədqiqatın predmeti. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi problemlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı. Respublikada araşdırılan ictimai əmək bölgüsü və müəssisə daxilində əmək bölgüsü Azərbaycan reallıqları ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsindən ibarətdir. Magistr işinin nəzəri və metodoloji əsasını əmək bölgüsünün mahiyyəti və məzmunu haqqında mövcud olan fikirlər əsasən problemin tədqiqi zamanı meydana çıxan mövqe ayrılığı həmin məsələyə müxtəlif tərəfdən iqtisadçı alimlərin müxtəlif istiqamətlərdə apardıqları araşdırmalar təşkil edir.

Dissertasiya işində tədqiqatın metodu kimi mövcud vəziyyətin təhlili, məntiqi ümumiləşdirmə və qruplaşdırma, müqayisə, monitoring proqram məqsədli yanaşma, statistik metodlar tətbiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi məsələlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar: Müasir dövrdə ölkədə əmək bölgüsü ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələr göstərilir. ETT əlaqədar əmək bölgüsündə baş verən dəyişikliklər fəhlə və mütəxəssis kadrların peşə strukturuna, onların profilinin genişlənməsinə və ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsinə təsiri göstərilir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda müasir bazar münasibətlərini formalaşdırmaq və müstəqil iqtisadi sistemi yaratmaq fəal əmək bölgüsü əsasında baş verə bilər. Bu baxımdan aparılan tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur. Müəssisələrdə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyətini təhlil etmək və aparılan təhlil nəticəsində aşkara çıxarılan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müəyyən təkliflərin həyata keçirilməsinə nail olmaq.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Respublika Dövlət Statistika komitəsinin məlumatları, Təhsil nazirliyinin, neft maşınqayırma müəssisələrinin hesabat materialları, hökumətin qərarları, Prezident sərəncamları, eləcə də ölkədə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şirkətlərin məlumatları təşkil edir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç bölemdən, 9 bənddən, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin “ETT və əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi məsələləri” adlanan birinci bölümündə əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi mahiyyəti və inkişafı,

əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi nəzəri məsələləri şərh edilir. Əmək bölgüsünün ƏET sistemində tutduğu mövqe və onun əhəmiyyəti öyrənilir.

Tədqiqat işinin II bölümü “müəssisədə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti” adlanır. Bu bölümə əmək bölgüsünün xarakteri və sosial iqtisadi təbiəti, müəssisədə əmək bölgüsünün əsas formaları, peşə və ixtisasa görə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti kimi vacib məsələlər araşdırılır.

“Əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi” adlanan üçüncü bölümə əmək bölgüsünün yeni formalarının meydana gəlməsi, peşələrin qorunması, əmək bölgüsünün həddi və tətbiqi şərtləri kimi məsələlər araşdırılmış və sonda çıxarılmış nəticələr əsasında təkliflər irəli sürülmüşdür.

FƏSİL 1 . ETT və əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi məsələləri

1.1. Əmək bölgüsünün sosial-iqtisadi mahiyyəti və inkişafı

Müasir şəraitdə Respublikamızın qarşısında duran strateji məqsəd müstəqil milli iqtisadiyyatımızı formalaşdırmaqdır. Bazar təbiətli iqtisadi sistemin yaradılması və inkişafı isə bilavasitə ictimai əmək bölgüsü ilə bağlıdır. Belə ki, ictimai əmək bölgüsü sisteminin formalaşdırılması bazar iqtisadiyyatının əsaslarının yaradılması deməkdir. Hazırda ETT yeni ixtisasların, peşələrin, funksiyaların meydana gəlməsini zəruri edir və mövcud peşələrin, ixtisasların istiqamətlərini dəyişmək, kadrların ixtisas hazırlığının təkmilləşdirilməsini vacib edir.

Kollektiv əmək prosesi həm zaman və həm də məkanca qarşılıqlı əlaqədə ayrı-ayrı əmək proseslərindən əmələ gəlir. Əmək proseslərinin belə qarşılıqlı əlaqəsi işçilərin müvafiq bir qaydada yerləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da hər bir konkret şəraitdə əmək bölgüsü ilə müəyyən edilir.

İctimai əmək bölgüsü ilə müəssisə daxilində olan əmək bölgüsünü fərqləndirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai əmək bölgüsü bütün ictimai-iqtisadi formasiyalar üçün ümumidir, lakin onun mahiyyəti və əhəmiyyət tarixi inkişafın gedişində dəyişilir. Əmək bölgüsü müəyyən mərhələləri keçir və müxtəlif formalarda təzhür edir, lakin hər bir formasiya üçün özünün xüsusi əmək bölgüsü sistemi xasdır. Əmək bölgüsü dedikdə müxtəlif əmək fəaliyyətlərinin keyfiyyətə bir-birindən təcrid edilməsi və ayrı-ayrı əmək növlərinin eyni vaxtda və paralel mövcud olması başa düşülür. Əmək bölgüsü nəticəsində əmtəə daha yaxşı hazırlanır, insanın müxtəlif meylləri və istedadı özünə lazımi fəaliyyət dairəsi seçməyə imkan tapır, burada həm məhsul, həm də onun istehsalçısı əmək bölgüsü yolu ilə təkmilləşir. Hər bir sahənin, fəaliyyət dairəsinin öz məzmununa, spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq iqtisadi fəaliyyəti formalaşdıran özünəməxsus əmək

bölgüsü meydana gəlib inkişaf etmişdir. Mənəvi fəaliyyət sahəsində də əmək bölgüsü mövcud olmuş və öz spesifikliyi ilə təzahür etmişdir. Cəmiyyətin siyasi həyatı da bir növ əmək bölgüsü əsasında mövcud olub inkişaf etmişdir. Əmək bölgüsü tarixən inkişaf edən bir obyektiv prosesdir. Əmək bölgüsünün inkişafı ilə cəmiyyətin inkişafı arasında ikitərəfli əlaqə mövcuddur. Belə ki, əmək bölgüsünün inkişafı istehsalın bir formasının digəri ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarır. Yeni yaranmış istehsal üsulu öz növbəsində onun təbiətinə məxsus əmək münasibətləri yaradır. Əmək bölgüsü elmi-texniki tərəqqinin, istehsalın inkişafının obyektiv qanunudur. Bütün bu qeyd etdiklərimiz cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında əmək bölgüsünün əhəmiyyətli rola malik olduğunun sübutudur.

İctimai əmək bölgüsü klassik iqtisadçıların fikrincə istehsalın əmək formasında təşkilinin ümumi əsası, mübadilə münasibətlərinin meydana gəlməsinin əsas səbəbidir. Belə ki, əmək bölgüsü bazar iqtisadiyyatının və milli bazarın formalaşmasının da əsasını təşkil edir. Bütün bunlar cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında ictimai əmək bölgüsünün təsdiqidir. Digər tərəfdən isə bütün bu qeyd etdiklərimiz əsasında demək olar ki, ictimai əmək bölgüsünə sadə bir hadisə kimi baxmaq olmaz. Deyə bilərik ki, hətta şəhərin kənddən ayrılması da əmək bölgüsünün nəticəsidir. İctimai əmək bölgüsü iqtisadçıların **təbircə** istehsalın əmtəə təşkilinin ümumi əsası, mübadilə münasibətlərinin meydana gəlməsinin əsas səbəbidir. Belə ki, əmək bölgüsü bazar iqtisadiyyatının və milli bazarın meydana gəlib formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Bəzi müəliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, ictimai əmək bölgüsü məzmunu etibarlı ilə ictimai istehsalın sahələr üzrə ayrılması, ixtisaslaşması, kooperasiyalaşdırılması, kombinəlməsi, təşəkkürləşməsi və səmərəli halda yerləşdirilməsi kimi mürəkkəb komponentləri əhatə edir. İstehsalın ictimai təşkilinin bu formaları eyni zamanda ictimai əmək bölgüsünün təzahür etdiyi formalarlardır **/27.səh.71/**.

Müasir şəraitdə ictimai istehsal sistemində əmək bölgüsünün yerinin aydınlaşdırılması və onun istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət forması ilə qarşılıqlı əlaqəsi sistemli halda öyrənilməlidir.

Hazırda iqtisadçılar cəmiyyətdaxili və müəssisədə mövcud olan əmək bölgüsünün tədqiqinə geniş yer verirlər. Cəmiyyət daxilində yeni ictimai əmək bölgüsü ilə müəssisədaxili əmək bölgüsü arasında keçilməz sədd yoxdur. Əmək bölgüsünün qeyd olunan bu növləri sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın ayrı-ayrı bölmələrə ayrılması, yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi, yeni iş yerlərinin yaranması cəmiyyətdaxili əmək bölgüsünü dərinləşdirir. Müxtəlif öxşar müəssisələrin öz aralarında istehsal və iqtisadi əlaqələrinə girməsi eyni tipli müəssisələr daxilində əmək bölgüsünün iri müəssisədə inkişafını ifadə edir.

Bununla bərabər cəmiyyətdaxili və müəssisədə mövcud olan əmək bölgüsünün ümumi cəhətləri olmasına baxmayaraq əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənirlər. Cəmiyyətdaxili əmək bölgüsü bir – birindən təcrid halda işləyən, fərdi halda, bir-birindən asılı olmayaraq müxtəlif məhsullar, istehsal edib mübadiləyə çıxaran müstəqil əmtəə istehsalçılarını yaradır. Başqa tərəfdən, mövcud əmək bölgüsü istehsalçıların yalnız emalatxanadakı mövqeyini dəyişdirir.

Əkinçilikdən sənətkarlıq formasında sənayenin ayrılması və onlar arasında fərqlərin yaradılması cəmiyyətin hər bir təbəqəsinin fəaliyyətini müəyyən istehsal növü ilə məhdudlaşdıraraq insan fəaliyyətini daraltdı. Ümumi əmək bölgüsünün inkişafı, digər istehsal növlərinin təcrid olunması, ayrı-ayrı kollektivlərin və cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinin daha da məhdudlaşmasına gətirib çıxartdı. Əqli Əməyin fiziki əməkdən ayrılması insanın əmək fəaliyyətinin daralmasının sonrakı mərhələsi oldu.

Sənaye, kənd təsərrüfatı və s. sahələrin özünün daxilində əmək bölgüsünün daha da inkişafı ictimai istehsalın, məhsuldar qüvvələrin, ilk növbədə əmək alətlərinin inkişafının nəticəsidir. Xalq təsərrüfatı sahələri müəyyən əmək növləri məcmuyunun fəaliyyət göstərdiyi insanların ictimai fəaliyyətinin müəyyən sahələridir.

Cəmiyyətdaxili əmək bölgüsü müəssisə mövcud olan peşə-ixtisas, funksional, texnoloji və əməliyyat üzrə əmək bölgüsündən onunla fərqlənir ki, əmtəə istehsalı şəraitində müxtəlif müəssisələr arasında əlaqə əmtəə mübadiləsi vasitəsilə baş verir. Əmək bölgüsü müxtəlif peşələrin ayrılıb tükənməsindən başlanır və fəhlələrin manufakturada olduğu kimi, eyni bir məhsulu hazırlamaqla məşğul olan qruplara bölmək səviyyəsinə çatır. Lakin cəmiyyət daxilindəki əmək bölgüsü ilə emalatxana daxilindəki əmək bölgüsü arasında müəyyən əlaqə olduğuna baxmayaraq, onlar arasında yalnız səviyyə etibarı ilə deyil, mahiyyət etibarilə də fərqlər vardır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda əmək bölgüsünün üç əsas forması göstərilir: ümumi əmək bölgüsü xüsusi əmək bölgüsü, fərdi əmək bölgüsü. Ümumi əmək bölgüsü xalq təsərrüfatının özünün ayrı-ayrı sahələrə ayrılmasından ibarətdir. Ümumi əmək bölgüsü cəmiyyət daxilində əmək bölgüsüdür. Cəmiyyət daxilində əmək bölgüsünü inkişafının ilkin şərti əhalinin miqdarı və sıxlığından ibarətdir. Ümumi əmək bölgüsü-əmək bölgüsünün bütün forma və növlərinin əsasıdır, belə ki, onsuz xüsusi və fərdi, yəni müəssisə daxili əmək bölgüsü mümkün deyildir. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində ümumi əmək bölgüsünün inkişafı, başqa istehsal növlərinin təcrid olunması, kollektivlərinin fəaliyyətinin daha da məhdudlaşmasına təkan verdi.

Xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sahələrin özünün daxilində əmək bölgüsünün daha da inkişafı ictimai istehsalın,

məhsuldar qüvvələrin ilk növbədə əmək alətlərinin inkişafının nəticədir. Xalq təsərrüfat sahələri-müəyyən əmək növləri məcmunun fəaliyyət göstərdiyi insanların ictimai fəaliyyətinin müəyyən sahələridir. Belə ki, sənaye bir sıra sahələrə ayrılır və onların məcmuyunu əhatə edir. Sahə - sənayenin hissəsi kimi tarixi və ictimai-iqtisadi anlayışdır, o tarixən müəssisələr birliyində ibarət olub aşağıdakılarla: 1. geniş təkrar istehsalda özünün yeri ilə. 2. məhsulun və ya onun hissəsinin istehsalı üçün müəyyən maşınlar sistemindən, xüsusən əsas texnoloji proseslərdən və eyni xammaldan istifadə edən kadrların mövcud peşə-ixtisas tərkib ilə. 3. Xüsusi iş şəraiti və əmək bölgüsünün müxtəlif formalarının müxtəlif dərəcədə inkişafı və onun ümumiləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Sənayenin sahə quruluşu geniş təkrar istehsalının mütənəsibliyini əks etdirir.

Sənayenin sahə quruluşu xüsusi əmək bölgüsünü, sənayenin sahələr üzrə bölünməsinə əks etdirir. Xüsusi əmək bölgüsü ayrı-ayrı sahələrin özlərinin yarım sahələrə ayrılmasından ibarətdir. Məsələn, maşınqayırmanın avtomobil maşınqayırması, kənd təsərrüfatı maşınqayırması, təyyarə maşınqayırması, gəmiqayırma maşınqayırması və s. bu kimi yarım sahələrə ayrılmasından ibarətdir.

Ümumi və xüsusi əmək bölgüsü fərdi əmək bölgüsü ilə, yəni müəssisə daxilində əmək bölgüsü ilə sıx əlaqədardır. Fərdi əmək bölgüsünün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sənaye müəssisələrində məhsul istehsalı üçün, keyfiyyətə fərqlənən əmək fəaliyyət növlərinin ayrılması və onların arasında miqdar nisbətinin yaradılması prosesi başa düşülür. Xalq təsərrüfatının bütün müəssisələrində əmək bölgüsünün əsas aparıcı istiqamətləri eyni olub texnoloji, funksional, peşə-ixtisas və əməliyyat üzrə əmək bölgüsündən ibarətdir. Müəssisələrdə texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsü istehsal prosesinin mərhələlərə, fazalara, ayrı-ayrı əməliyyatlara və hissələrə bölünməsi ilə əlaqədardır. Bunun düzgün və səmərəli surətdə həyata keçirilməsi ayrı-ayrı müəssisələrin texniki bazasına və istehsalın necə təşkil edilməsinə əsaslanaraq müəyyən edilir.

Bununla əlaqədar texnoloji əmək bölgüsü istehsalın təşkili səviyyəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu əmək bölgüsünün müəyyənədicisi amili texnoloji prosesdir. Texnoloji prosesin fazalara bölünməsi dedikdə hazırlıq emal, yığma, rəngləmə və s. bu kimi ixtisaslaşdırılmış sexlərin yaradılması başa düşülür. İstehsal fazaları üzrə əmək bölgüsü öz daxilində müstəqil işlərin, məsələn, tornaçı, frezerləyici, çilingər, qaynaqçı işlərinin və s. yaranmasına səbəb olur.

Funksional əmək bölgüsü müəssisə kollektivinin istehsalat fəaliyyətində oynadıqları rola və xidmət vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə görə bölünməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, müəssisənin bütün sənaye istehsal heyəti aşağıdakı qruplara bölünür: fəhlələr, o cümlədən əsas və köməkçi fəhlələr, mühəndis texniki işçilər, qulluqçuları, kiçik xidmətədicilər işçilər, şagirdlər, hərbişdirilmiş qaravulçular və s. Müəssisələrdə sənaye-istehsal heyətinin quruluşunun yaxşılaşdırılması, deməli funksional əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi fəhlələrin xüsusi çəkisinin artırılmasını tələb edir. Əlbəttə, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin və buraxılan məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinin ən vacib şərtlərində biridir.

Peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsü – müəssisədə daha mürəkkəb işlərin sadə işlərdən ayrılmasından ibarət olub özünü fəhlələrin peşə və tarif dərəcələri üzrə bölünməsində göstərir. İxtisas üzrə əmək bölgüsünün səviyyəsi yerinə yetirilən işin mürəkkəbliyi və fəhlələrin ona uyğun olan ixtisası ilə müəyyən edilir. İxtisas üzrə əmək bölgüsü işin və fəhlələrin ixtisası arasında uyğunluq yaradılması və bununla da bir ixtisas qrupa fəhlənin biliyindən, əmək vərdişindən daha tam istifadə etmək üçün, işlərin yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradılması məqsədini güdür.

Müəssisədə əmək bölgüsünü əsas formalarından biri də əməliyyat üzrə əmək bölgüsüdür. Bununla əlaqədar müəssisələrdə əməliyyat üzrə əmək bölgüsünün

düzgün həyata keçirilməsi müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməliyyat üzrə əmək bölgüsü istehsal prosesinin elə tərkib hissələrinə ayrılmasını nəzərdə tutulur ki, onun hər biri bir fəhlə və yaxud fəhlə qrupu tərəfindən bir iş yerində yeirə yetirilmiş olsun. Qeyd etmək lazımdır ki, müsbət cəhətlərə yanaşı əməliyyat üzrə əmək bölgüsü mənfi nəticəyə də səbəb ola bilər. Belə ki, icra edilən işin həddindən artıq kiçik hissələrə bölünməsi fəhlənin daha dar ixtisaslaşmasına, yaradıcılıq imkanlarının azalmasına və tez yorulmasına səbəb olur. İstehsal prosesi ayrı-ayrı əməliyyatlara nə qədər mükəmməl bölünərsə xüsusi avadanlığın, alət və mexanizmlərin tətbiq edilməsinə daha çox imkan yaranır, fəhlələr istehsal vərdişlərini daha tez mənimsəyir, iş yerində əməyin təşkili bir o qədər mütəşəkkül olur. Fəhlələrin tərkibi əmək bölgüsündən asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır və öyrədilir: 1. Əsas fəhlələrin məhsulun hissələri, işin növləri və əməliyyatlar üzrə bölüşdürülməsi prinsipi. 2. fəhlələrin əsas köməkçi, həmçinin sonuncu funksional qruplar üzrə bölünməsi prinsipi. 3. fəhlələrin məhsulun hissələri, işin növləri əməliyyatlar üzrə say və püşə-ixtisas tərkibi, əsas və köməkçi fəhlələrin eləcə də bu qrupun hər birinin daxilində əmək funksiyalarının və peşələrinin qovuşmasının növləri. 4. Fəhlələrin və işin dərəcələrinin uyğunluğu. 5. İstehsalda kadrların yerləşdirilməsi prinsipi. /6.səh.544/ Qeyd olunanlarla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, mühəndis-texniki işçilər istehsalın idarə edilməsi, texniki hazırlığı, təşkili planlaşdırılması, nəzarət və s. bu kimi vəzifələri icra edirlər.

Müasir şəraitdə ictimai əmək bölgüsü və müəssisələrdə əmək bölgüsünün əsas formalarının geniş öyrənilməsi ölkəmizin iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti baxımından daha lazımlı və böyük əhəmiyyətə malikdir. Sənaye müəssisələrinin, xüsusilə neft maşınqayırma müəssisələrinin əksəriyyəsinin dayandığı, onlarda olan avadanlığın əksəriyyətinin sıradan çıxdığı bir şəraitdə həmin müəssisələrdə əvvəllər işlənmiş fəhlələrin çoxu artıq işləmir, onların əksəriyyəsi öz ixtisaslarına uyğun olmayan fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar. Dayanmış sənaye

müəssisələrinin tədrislə işə salınması yalnız elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqi, müasir maşın və mexanizmlərin tətbiqi ilə mümkündür. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq yeni texnika əsasında işə salınması nəzərdə tutulan müəssisələr üçün kadrların öz ixtisaslarını təkmilləşdirmələri üçün xüsusi hazırlıq tədbirləri görülməlidir. Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizlə əlaqədar əmək bölgüsü məsələləri daimi olaraq təkmilləşdirməli və həmişə istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməlidir.

1.2. ETT ilə əlaqədar əmək bölgüsünün dəyişilməsinin bəzi nəzəri məsələləri

Müasir şəraitdə texnikanın inkişafı, istehsalın texnika ilə silahlanma səviyyəsinin artması əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə və konveyerli axın istehsalının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər əsasında istehsal prosesində əmək alətlərinin tətbiqinə, istehsal texnologiyasının təzələnməsi və yenidən qurulmasına, əməyin yeni qaydada təşkilinə, işçilərin mədəni texniki səviyyəsinin və fəhlələrin texniki biliyinin artmasına əhəmiyyətli şərait yaradır. Texniki tərəqqini əhatə edən bütün komponentlər bir-birilə qarşılıqlı qaydada əlaqədardır. Texniki tərəqqinin mövcud komponentləri arasında əmək alətləri əsas yer tutur.

Beləliklə, əmək bölgüsünün formaları əmək alətlərinin inkişafının təsiri altında inkişaf etmiş və dəyişilmişdir. Hazırda istehsalda əmək alətlərinin əsas hissəsi maşın sisteminin tətbiqindən ibarətdir. ETT-nin yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi əmək bölgüsü növlərinin təzahür etməsinə əlverişli şərait yaradır. Xüsusilə, fərdi məmulatların hazırlanması üzrə əmək bölgüsü genişlənir və müxtəlif texnikanı tətbiq edən fəhlələrin əməyinin məzmunu bir-birindən əsaslı surətdə fərqləndirilir. Əmək alətləri öz inkişafında bir sıra mərhələləri keçmişdir ki, bunların da hər birinə uyğun əmək bölgüsü olmuşdur: 1. Əl alətləri və ən sadə qurğular. Fəhlə bu alətin vasitəsi ilə əmək cisminə təsir göstərir. Bu zaman əsasən bir əmək cismi üzrəində müxtəlif əməliyyatlar yerinə yetirən universal-fəhlə olmuşdur. Bu dövrdə əmək bölgüsü əşya formasına malik idi. 2. Universal avadanlıqlar: burada iş oqranı ilə əmək cismi arasında məcburi əlaqə yaratmayan maşın və dəzgahların meydana gəlməsi şəraitində fəhlənin funksiyası əmək cisminə maşının iş orqanının bilavasitə təsirindən ibarət idi. Fəhlə bu zaman istehsal

prosesini dayandırmadan maşından ayrıla bilmirdi. Burada texnoloji cəhətdən yekcins əməliyyatları icra edən universal fəhlə üstünlük təşkil edirdi. Fəhlənin təcrübə ilə yanaşı, nəzəri biliyə də malik olması zərurətə çevrilirdi. Avadanlıqlar universal xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə əmək bölgüsü texnoloji cəhətdən yekcins işlər üzrə baş verirdi. ETT inkişafı nəticəsində işçi orqanı ilə əmək cisminin məcburi əlaqəsini yaradan maşın və dəzgahlar meydana gəldi ki, bu da dəzgahın maşın – avtomatik işləməsi dövründə fəhlənin nəzarət və qeyri fəal vaxtının çoxalmasına imkan verdi. 3. Xüsusi avadanlıqlar: Fəhlə əmək cismi ilə əmək alətinin qarşılıqlı təsirini bilavasitə həyata keçirir. Əmək bölgüsü ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə baş verirdi. Əmək cismi və iş orqanının qarşılıqlı təsiri maşınla yerinə yetirilir. Maşın-avtomat işlədiyi vaxt ərzində fəhlə asudə olur. Əməliyyatçı fəhlə müxtəlif əməliyyatlar icra edir. Əməliyyatçı –sazlayıcı avadanlığa xidmət etməklə bərabər, həm də onun sazlanması və tənzim olunması funksiyasını da yerinə yetirir. Fəhlənin profilinin genişlənməsi tələbatı meydana gəlir. Nəzəri biliyin rolu artır. Avtomatlaşdırma şəraitində əməyin texniki səviyyəsi artır və əl əməyinin payı azalaraq, onun texniki funksiyalar ilə idarə olunma dərəcəsi artır. Burada fəhlənin əməyi bir növ mühəndis əməyinə yaxınlaşır. Ümumiyyətlə, texnikanın tətbiq edildiyi sahənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əl əməyi, mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsindən asılı olaraq əməyin məzmununun zənginləşməsində müasir yeni və hərtərəfli keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir.

Müasir şəraitdə texniki tərəqqi ilə əlaqədar müəssisə əmək bölgüsündə böyük kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir ki, bu da özünü əsas etibarlı ilə aşağıdakı xüsusiyyətlərdə göstərir:

- Get-gedə tədricən köhnə peşələr aradan çıxır,
- Yeni məzmunlu peşələr meydana gəlir;
- Ağır əl əməyinə əsaslanan peşələr aradan çıxır;

- Geniş profilli işçilər formalaşır. Bureada qeyd etmək lazımdır ki, texniki-tərəqqinin 2 xüsusiyyəti müəssisədə əmək bölgüsünün 2 xüsusiyyətinə uyğun gəlir. 1-ci dar ixtisaslı fəhlələrin saxlanması və təkrar istehsalı; 2-ci geniş profilli işçilərin formalaşması.

Göstərmək lazımdır ki, təcrübədə bu iki istiqamət sıx əlaqəli surətdə gedir. Lakin texniki tərəqqi və yeni istehsal sahələrinin yaranması ilə əlaqədar birinci istiqamət yəni dar ixtisaslı fəhlələrin saxlanması və təkrar istehsalı tədricən yox olacaq, ikinci istiqamət isə yəni geniş profilli işçilərin formalaşması daha da inkişaf edərək yeni məzmun və böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu onunla izah olunur ki, texniki tərəqqi istehsala birdən deyil, tədricən daxil olur. Lakin texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi ilə əlaqədar dar ixtisaslı işçilərə tələbat azalacaq, buna görə də birinci istiqamət get-gedə aradan çıxır, ikinci istiqamət isə get-gedə inkişaf edəcəkdir. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar müəssisələr də əmək bölgüsünün inkişaf prosesində əmək bölgüsünün tərkibi və onun keyfiyyət xarakteristikası və mövcud peşələrin məzmunu da dəyişir. Burada əğırlıq xeyli fiziki güc tələb edən əl əməliyyatlarından əməyi yüngülləşdirən və işçilərin əqli əməyinə tələbi yüksəldən istiqamətə keçirir. Onların ixtisası indi işdəki əl əməyi üsulları deyil, daha çox avadanlıqdan istifadə etmək bacarığı, biliyi ilə müəyyənəşir. əl əməyindən mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış əməyə keçdikcə əmək funksiyaları sadələşə bilər. Bunun nəticəsində ixtisas səviyyəsi aşağı düşür. Əl əməyi funksional məzmununa görə də bir-birindən fərqlənir. Burada fəhlələrin əməyini funksional məzmununa görə üç qrupa bölmək olar:

1. **Əsas fəhlələr.** Bunlar əmək cizminə bilavasitə təsir göstərən funksiyaları yerinə yetirirlər.
2. **Köməkçi fəhlələr.** Onlar əsas istehsalın normal yerinə yetirilməsi üçün lazım olan köməkçi funksiyaları yerinə yetirirlər.
3. **Avadanlıqlara xidmət edən fəhlələr.** Birinci və ikinci qrupda olan fəhlələrin əməyinin bir hissəsini əl əməyi təşkil etdiyi halda üçüncü

qrupdakı fəhlələrin əməyini tamamilə əl əməyi təşkil edir. Üçüncü qrupda sazlayıcılar, nizamlayıcılar, elektrik çilingərləri və təmirçi ilə fəaliyyətinin birləşməsi fəhlələrdən olduqca dərin bilik, bacaraq, eyni zamanda istehsalat vərdişləri tələb edir. Avadanlıqların sazlanmasında çalışan fəhlələrin texniki tərəqqi ilə əlaqədar xüsusi çəkisi daim artır. Qeyd etmək lazımdır ki, avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə əl əməyinə tamamilə aradan çıxarmır, əsasən ixtisazsız, azixtisaslı və azməhsuldar əmək fəaliyyətini aradan çıxarır. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar əl əməyinin yeni formaları yaranır. Yeni yaranan formaların mexanikləşdirilməsi bir sıra hallarda mümkün olmur. Əl əməyinin ixtisar edilməsi məcmuu əmək fəaliyyətindən onun aşağıdakı növlərinin kənarlaşdırılmasını və ləğv edilməsini tələb edir: ixtisassız, yeknəsək, zərərli şəraitdə yerinə yetirilən, ağır fiziki, yüksək əsəb gərginliyi yaradan və az məhsuldar əmək. Əl işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması böyük sosial əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əmək şəraiti yaxşılaşır, əmək tutumuna qənaət əsasında işçilərin sayına qənaət edilir, yorulmanın qarşısı alınır, eyni zamanda işçilərin iş qabiliyyəti yüksəlir. Nəticə etibarı ilə işçi axının qarşısı alınır, işçilərin mədəni və texniki səviyyəsi yüksəlir. Əl əməyi ilə məşğul olan fəhlələrin xüsusi çəkisinin azalması onların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, eləcə də onların əmək fəaliyyətindən razı qalması əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə ETT ilə əlaqədar kadr hazırlığı, mövcud kadrların ixtisasının artırılması və kadrların yenidən hazırlanması ən aparıcı vəzifələrdəndir.

Müasir şəraitdə əl əməyindən maşın əməyinə keçid fəhlələrin ixtisaslaşmasının təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunur. ETT son nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində meydana gələn ixtisaslı əməyin məzmununda

dəyişikliklər baş verir. Belə ki, əməyin məzmununda fiziki və əqli əmək məsrəfləri arasındakı nisbət axırıncının artması hesabına dəyişir. Bu da mövcud peşə və ixtisadan olan fəhlələrin əmək şəraitinin, əməyin və iş yerinin təşkilinin, işçilərinin mədəni – texniki səviyyəsinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hazırda avtomatlaşdırma texniki-tərəqqinin əsasını təşkil edir. Əməyin və istehsalın mexanikləşdirilməsi maşın sisteminin ən yüksək mərhələsidir. Belə ki, avtomatlaşdırma işçinin iştirakı olmadan istehsal prosesinin avtomat maşınlarla görülməsidir. Avtomatlaşdırma ETT ilə əlaqədar olan mürəkkəb elmi, texniki, iqtisadi və sosial məsələləri əhatə edir.

Göstərmək lazımdır ki, hazırda əmək fəaliyyəti sistemində istehsalın kompleks avtomatlaşdırılması öz ifadəsini avtomat xətlərdə, avtomatlaşdırılmış sahələrdə, sexlərdə, avtomatlaşdırılmış istehsalın inkişafında tapır. Burada müstəqil özünü idarəetmə sistemi baş verir və müəssisə daxili-fərdi əmək bölgüsünün aradan çıxması üçün əsas yaradır. Bu isə geniş profilli peşələrin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Əmək fəaliyyətinin daxilində təxminən son 10 il müddətində ETT-nin təsiri nəticəsində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərin əsas səbəbi ənənəvi texnologiyaların çevik istehsal kompleksi, müasir əlaqələndirmə texnikası, robot texnikası, bio və lazer texnologiyası ilə əvəz olunmasıdır. Bunların tətbiqi nəticəsində işçi heyətinin sayı azalır, mütəxəssislərin, rəhbər işçilərin və yüksək ixtisaslı fəhlələrin xüsusi çəkisi artır. Nəticədə əmək fəaliyyətinin məzmununda dəyişikliklər baş verir, həmin fəaliyyət yenilişir, onun tərbiyəkində yaradıcı ünsürlərin sayı artır. ETT nəticələrinin istehsala tətbiqi əsasında əməyin məzmununda dərin dəyişikliklər baş verir.

Avtomatlaşdırılmış maşınlar sisteminin tətbiqi əməyin məzmununun dəyişməsinə daha güclü təsir göstərir. Texniki tərəqqinin təsiri ilə əlaqədar əməyin

məzmunu ilə bərabər onun xarakteri də dəyişilir. Bu dəyişikliklər işçi qüvvəsinin tərkibində, onun peşə-ixtisas səviyyəsində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsini zəruri edir. Eyni zamanda əqli əməklə fiziki əmək arasındakı əsas fərqlərin aradan qaldırılmasına və onlar arasındakı nisbətə dəyişilməsinə şərait yaradır. Əməyin məzmununun və şəraitinin dəyişməsi ictimai istehsalın demək olar ki, bütün **səviyyələrində** müxtəlif dərəcədə baş verir. Əməyin məzmununda baş verən dəyişikliyin əsas meyarı kimi əmək bölgüsünün səviyyəsi müəyyən edilir. Çünki əmək fəaliyyəti ilə bağlı əmək bölgüsü proseslərindən kənarda götürülə bilməz.

Beləliklə, elmi-texniki tərəqqi, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsi əmək bölgüsündə, əmək bölgüsünün özünün təkmilləşməsi və getdikcə dərinləşməsi isə öz növbəsində, texnikanın inkişafında əsaslı dəyişikliklər edir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq göstərilir ki, hazırkı şəraitdə cəmiyyətdə və ayrı-ayrılıqda götürülmüş müəssisələrdə əməyin elmi təşkilinin planlı surətdə tətbiqinin səmərəliliyi əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası məsələlərinin rəşional həllindən kəskin dərəcədə asılıdır. Müəssisələrdə əməyin təşkilin onun bölüşdürülməsindən başlanır. Bu əməyin təşkilinin bir elementi olmaqla işçilərin fəaliyyət növlərini, vəzifə və funksiyalarını, onların hər birinin təsir dairəsini müəyyənləşdirir. **/18.səh 42/** Müəssisələrdə işin müxtəlifliyindən asılı olaraq əmək bölgüsünün müəyyən növləri fəaliyyət göstərir və onlar əmək prosesində eyni vaxtda fəaliyyət göstərirlər.

1.3. Əmək bölgüsünün ƏET sistemində tutduğu mövqe və onun əhəmiyyəti

Müasir şəraitdə cəmiyyətdə və ayrılıqda götürülmüş müəssisələrdə əməyin elmi təşkilinin planlı surətdə tətbiqinin səmərəliliyi əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası məsələlərinin səmərəli həllindən kəskin dərəcədə asılıdır. Müəssisələrdə əməyin təşkilin, əmək bölgüsü, iş yerinin təşkili və əməyin təşkilinin məzmununa daxil olan digər istiqamətlər onun bölüşdürülməsindən başlanır.

Hazırda firma və şirkətlərdə əməyin təşkili və ƏET problemlərinin həlli istehsalın bütün həlqələrində onun texniki və texnoloji bazasının təşkilinin təkmilləşdirilməsi ilə idarəetmənin səmərələşdirilməsi ilə birlikdə həyata keçirilməlidir. ƏET ilə əlaqədar olan istehsalın təşkilinin başqa məsələlərinin də konkret həddinin əhatə dairəsinin ciddi müəyyən edilməsi böyük nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir.

ƏET-nin əsas istiqamətləri tədqiq edilərkən əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının, iş yerlərinin, əməyin normalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin, əmək fəndləri və üsullarının təkmilləşdirilməsinin, ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması və mövcud fəhlələrin ixtisasının artırılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasının əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsində maddi və mənəvi həvəsləndirmənin məzmunu açılib göstərilməlidir. ƏET hər hansı istiqamətli tədqiq edilərkən bu sahədə əməyin təşkili səviyyəsini xarakterizə edən xüsusi göstəricilərin müəyyən edilməsi zəruridir. İnsan fəaliyyətinin istənilən sahəsinə məxsus olan ƏET ümumi prinsipləri, eləcə də müxtəlif kateqoriyadan olan işçilərin əməyinin təşkilində həmin prinsiplərin tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. ƏET sistemində əmək bölgüsü məsələlərindən biri də mövcud

təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında əmək bölgüsü sahəsində iş formaları açıqlamaqdan, mövcud əmək bölgüsü və kooperasiyasının təhlili üsullarını göstərməkdən, təklif və tədbirlərin hazırlanması və onların iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması aparmaqdan ibarətdir. Burada təhlilin aparılmasında məqsəd müəssisənin bütün iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Yəni əmək məhsuldarlığının artırılması, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, işçi qüvvəsinə qənaət və s. ibarətdir. Nəhayət ƏET sistemində əmək bölgüsünün səmərəli təşkili müəssisə kollektivinin məcmu iş vaxtı fondundan daha səmərəli təşkili müəssisə kollektivinin məcmu iş vaxtı fondundan daha səmərəli istifadə yollarını göstərməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daim artırılmasını təmin etməlidir.

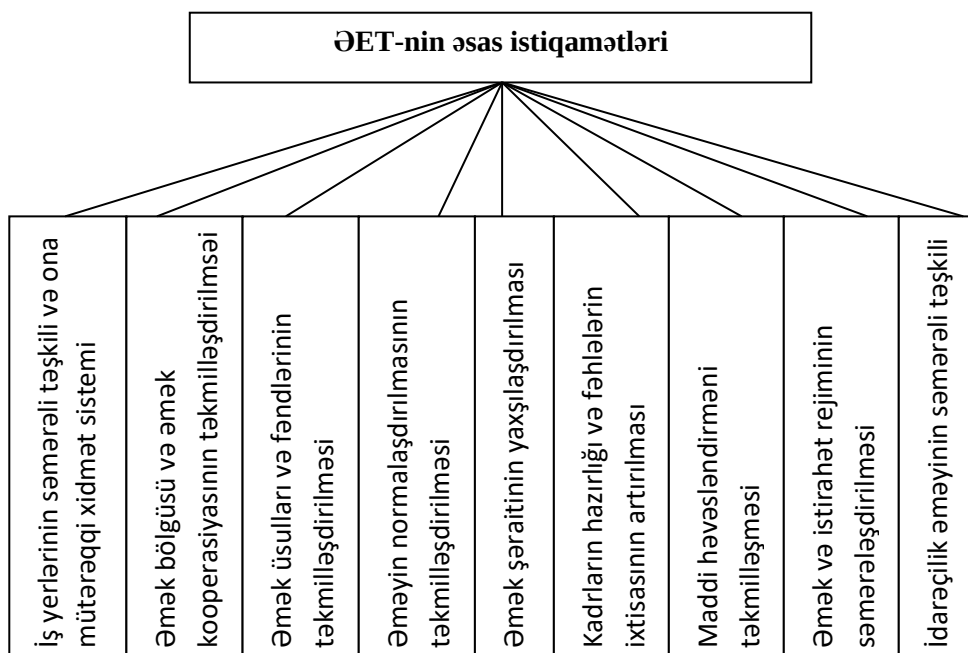
Hazırda müəssisələrdə əməyin təşkilinin əsas istiqamətləri öyrənilərkən əmək bölgüsü və kooperasiyasının, əmək şəraitinin, əməyin normalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin, əmək və istirahət rejiminin səmərəli qurulmasının məzmunu açıb göstərilməlidir. Burada ƏET-nin hər hansı bir istiqaməti tədqiq edilərkən bu sahədə əməyin təşkili səviyyəsini xarakterizə edən xüsusi göstəricilərin müəyyən edilməsi zəruridir. İnsan fəaliyyətinin istənilən sahəsinə məxsus olan əməyin təşkilinin ümumi prinsipləri, həmçinin, müxtəlif kateqoriyalardan olan işçilərin əməyinin təşkilində həmin prinsiplərin tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Əməyin təşkili və əmək bölgüsünün problemlərindən biri də mövcud təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında əməyin təşkili və əmək bölgüsü sahəsində iş təşkilatı formaları açıqlamaqdan, mövcud əmək bölgüsü və əməyin təşkili vəziyyətinin təhlili üsullarını göstərməkdən, əməyin elmi təşkili üzrə planların tərtibi, tədbir və təkliflərin hazırlanması və onların iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması müəyyən etməkdən, aparmaqdan ibarətdir. Nəhayət, müəssisələrdə əməyin və əmək bölgüsünün səmərəli təşkili kollektivin məcmu iş vaxtı fondundan daha səmərəli istifadə olunması yollarını göstərməklə istehsalın iqtisadi

səmərəliliyinin daim artırılmasını təmin etməlidir. Müəssisədə əməyin təşkili ilə əmək bölgüsü arasında birbaşa əlaqə vardır /12. səh33/.

Bazar iqtisadi sistemində də müəssisələrdə əmək bölgüsü və əməyin təşkili daha konkret mahiyyət kəsb etməklə əsasən əmək alətlərinin inkişaf səviyyəsinə ilə müəyyənləşdirilir. Lakin bu konkretlik heç də müəssisədə əmək bölgüsü və koopeasiyası, əməyin təşkili problemlərinin əhəmiyyətlik və mürəkkəblik dairəsinin daraltmağa imkan verməməlidir. O çox mühüm və mürəkkəb bir məsələ olmaq etibarilə bilavasitə istehsalın, daha geniş mənada isə ölkənin iqtisadiyyatının daim inkişafını əsaslandırır. Burada fəhlələrin əməyinin təşkili və əmək bölgüsü məsələlərinin xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. İstehsalın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi əmək bölgüsünün və əməyin təşkilinin ayrıca deyil, istehsalın başqa tərəfləri ilə birlikdə kompleks şəkildə həll edilməsini tələb edir. Ona görə də əməyin elmi təşkili və əmək bölgüsü məsələlərinin həllində onun texniki və texnoloji bazasının təşkili, idarəetmənin səmərələşdirilməsi və bu kimi məsələlərin də həlli böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏET –nin əsas istiqamətləri tədqiq edilərkən birinci növbədə əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının, iş yerlərinin, əməyin normalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin, əmək şəraitinin, işçilərin mədəni-texniki səviyyəsinin və yaradıcılıq fəaliyyətinin, əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsində maddi və mənəvi həvəsləndirmənin məzmunu açılib göstərilməlidir.

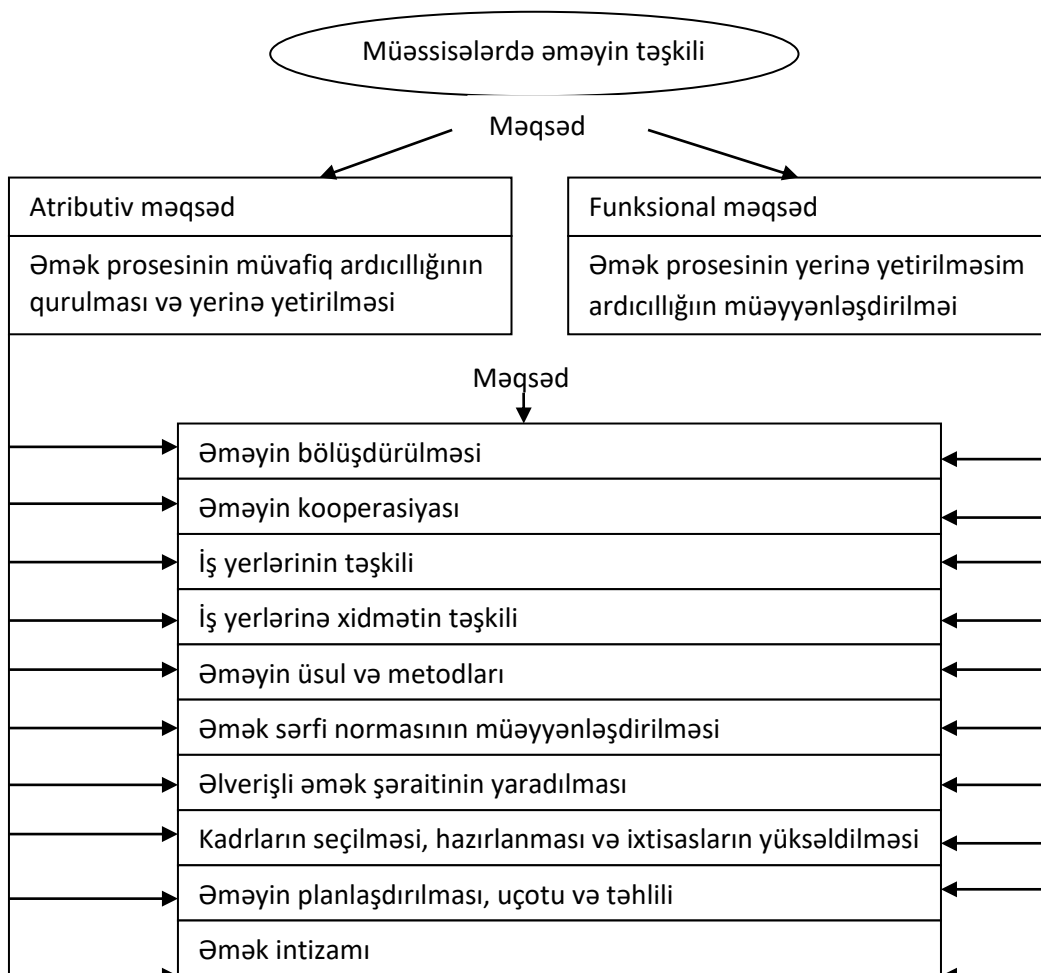
Cədvəl 1.

ƏET –nin hər hansı istiqaməti tədqiq edilərkən bu sahədə əməyin təşkili səviyyəsini xarakterizə edən xüsusi göstəricilərin müəyyən edilməsi vacibdir. İnsan fəaliyyətinin istənilən sahəsinə məxsus olan əməyin təşkilinin ümumi prinsipləri, habelə müxtəlif kateqoriyalardan olan işçilərin əməyinin təşkilində həmin prinsiplərin tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri də, nəzərə alınmalıdır.

ƏET sistemində əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının vəhdətliyini şərh edərək haqlı olaraq göstərilir ki, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası dedikdə, işləyənlərin fəaliyyətlərinin ixtisaslaşması və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsi başa düşülür. Ona görə də əmək bölgüsü obyektiv olaraq işləyənlər arasında fəaliyyət mübadiləsinin və istehsal sahələri arasında isə ardıcıl texnoloji əlaqələrin olmasını zəruri edir. Bu o deməkdir ki, işçilər hazır, tam məhsul istehsalında müstəqil deyil, kollektiv əmək vasitəsilə iştirak edirlər. Əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası nəticəsində ayrı-ayrı əmək proseslərinin mexaniki məcmuyu mürəkkəb insan fəaliyyəti sisteminə çevrilir /7. səh.457/.

Əməyin təşkilinin məqsəd və məzmunu

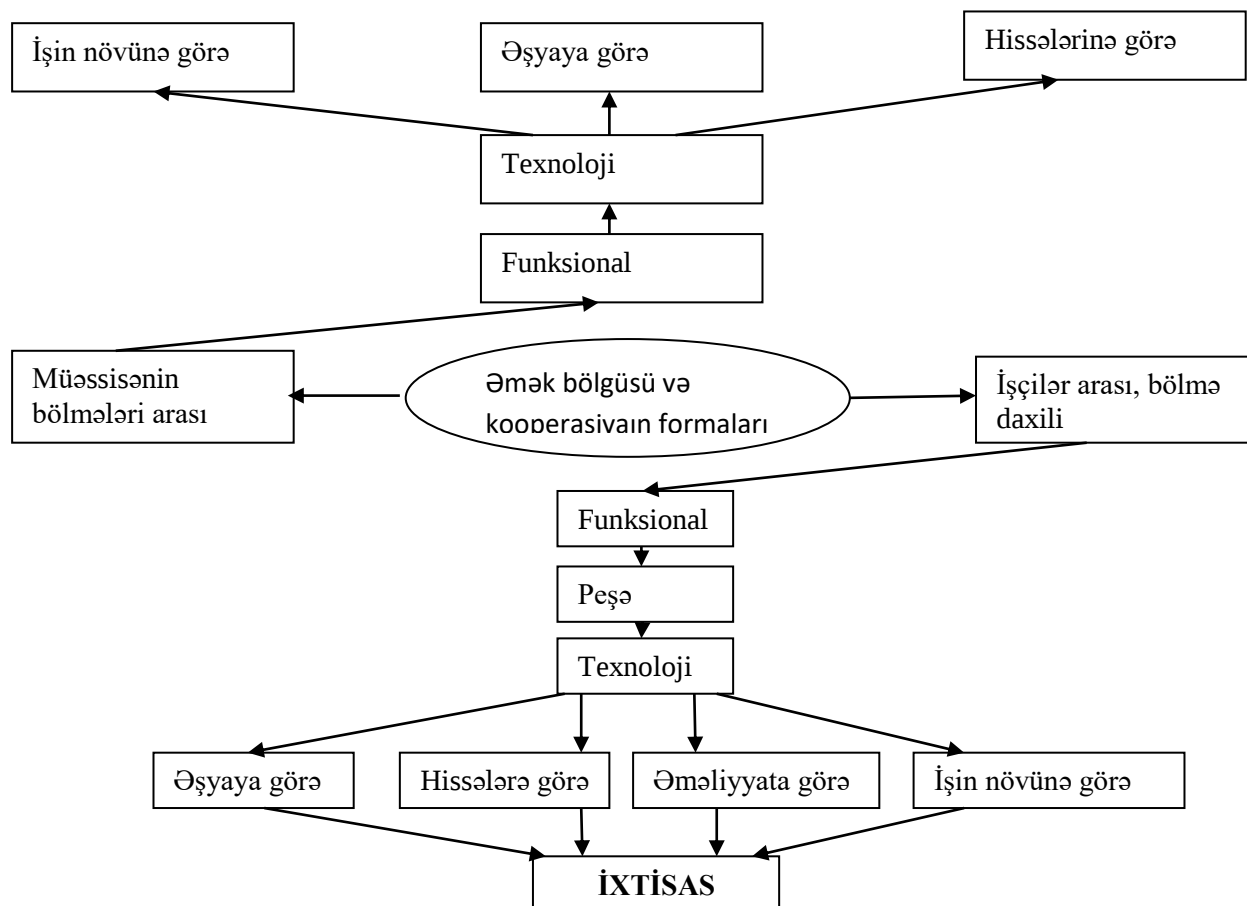

Əməyin təşkili problemlərindən biri də mövcud təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında əməyin təşkili sahəsində iş təşkiatı formaları açıqlamaqdan, mövcud əmək təşkili vəziyyətinin təhlili üsullarının göstərməkdən, ƏET üzrə planların tərtibi, müasir təklif və tövsiyələrin hazırlanması və onların iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmaqdan, eyni zamanda onların iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması aparmaqdan ibarətdir. Nəhayət ƏET müəssisə kollektivinin məcmu iş vaxtı fondundan daha səmərəli istifadə olunması yollarını qeyd etməklə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin daim olaraq artırılmasını təmin etməlidir. ƏET problemi

əsasən istehsalın həlledici amili olan işçi qüvvəsindən və müəssisədə əmək bölgüsündən səmərəli istifadə, bölüşdürülməsi və təkrar istehsalı üsulundan asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal prosesində əməyi səmərəli təşkil etmək üçün insanın iş qüvvəsini əmək vəsaitləri ilə birləşdirmək lazımdır. Yalnız bu şərtə əməl edildikdə insanın iş qüvvəsini tətbiq etmək, iş vaxtını müxtəlif sahələr və işlər arasında bölüşdürmək mümkündür.

Müasir şəraitdə ƏET sistemində əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası məsələləri daimi olaraq öyrənilməli və həmişə istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməlidir. Müəssisədə əmək bölgüsü məsələləri əmək kooperasiyasından təcrid halda öyrənilməsi məqsədə uyğun deyildir. Hərada əməki bölgüsündən söhbət gedirsə orda əmək kooperasiyasından söhbət getməlidir. Bunların bir-birindən təcrid halında öyrənməsi düzgün olmazdı. Müəssisədə əmək bölgüsü və əmək kooperasiyanın mahiyyəti hazırda işləyənlərin əmək fəaliyyətlərinin ixtisaslaşması, eyni zamanda bunlar arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsidir. Əmək kooperasiyasının bəsit forması ondan ibarətdir ki, hər hansı bir məhsulun hazırlanmasında əmək bölgüsü olmur. Burada işçilər heç bir peşə və ixtisasa ayrılmadan işləri yerinə yetirirlər. Lakin kooperasiyanın inkişaf etmiş forması ondan ibarətdir ki, müəssisədə hər hansı məhsulun hazırlanmasında tətbiq olunan həyata keçirilən əməliyyatları işçilər arasında bölüşdürülür. Burada hər bir işçi istehsal prosesində bütün əməliyyatları deyil, yalnız bu və ya bir neçə əməliyyatı icra edir. Əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası ƏET məsələlərində aparıcı və mərkəzi yer tutur.

Əmək bölgüsü və kooperasiyanın formaları

Əməyin elmi təşkilinin bəzi elementləri bilavasitə əmək kooperasiyası formasından asılıdır. Əmək kooperasiyası formalarının öyrənilməsi bir sıra ilk məlumatların təhlilinə kömək etməlidir. İlk məlumatların təhlili ilə bərabər və paralel olaraq əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası məsələləri vahid halında öyrənilir. Bunlara:

- əsas işçilərin yerinə yetirdikləri işin növünə və əməliyyatlara görə bölünməsi prinsipi.

- İşçilərin yerinə yetirdikləri işlərin növünə və əməliyyatlara görə say və peşə-ixtisas tərkibi.
- İşçilərin əsas funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə məşğul olma dərəcəsi.
- İşçilərin və işlərin dərəcə nisbəti.
- İstehsalatda kadrların yerləşdirilməsi prinsipi.
- Kooperasiya əlaqəsində olan işçilərin təhsili.

Hazırda sənayenin inkişafının müasir mərhələsində müəssisələrdə əmək bölgüsünün və əmək kooperasiyasının əsas məqsədi ilk növbədə icraçıların fasiləsiz işləməsi fəhlələrdən hər birinin yerinə yetirdiyi iş üzrə zəruri olan əmək vərdişlərinə və dərin biliyə malik olmasını, onların iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsini və son nəticədə məhsul istehsalının yüksəldilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Qeyd etməliyik ki, yuxarıda göstərilənlər əmək bölgüsünün və əmək kooperasiyasının istehsal tərəfini xarakterizə edir. Göstərmək lazımdır ki, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası həmçinin mühüm sosioloji əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əməyin məzmununun artırılması, əmək prosesində müstəqil yaradıcılığın inkişafı, fəhlələrin texniki biliyinin müntəzəm olaraq artırılması və onların istehsal profilinin genişləndirilməsi üçün vacib olan şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Müəssisələrdə əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əməyin elmi təşkilinin əsas, aparıcı istiqamətlərindən biridir. Mahiyyət etibarı ilə onlar müəssisədə çalışanların fəaliyyətini ixtisaslaşdırmaqdan, iş prosesində işçilər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Əmək bölgüsü buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir, əmək məhsuldarlığının artırılmasına meydan açır. Müəssisədə əməyin elmi təşkili bilavasitə əmək bölgüsündən asılıdır. Ona görə ki,

müəssisədə yeni əmək proseslərinin layihələndirilməsi əmək bölgüsü formalarının seçilməsindən başlanılmışdır.

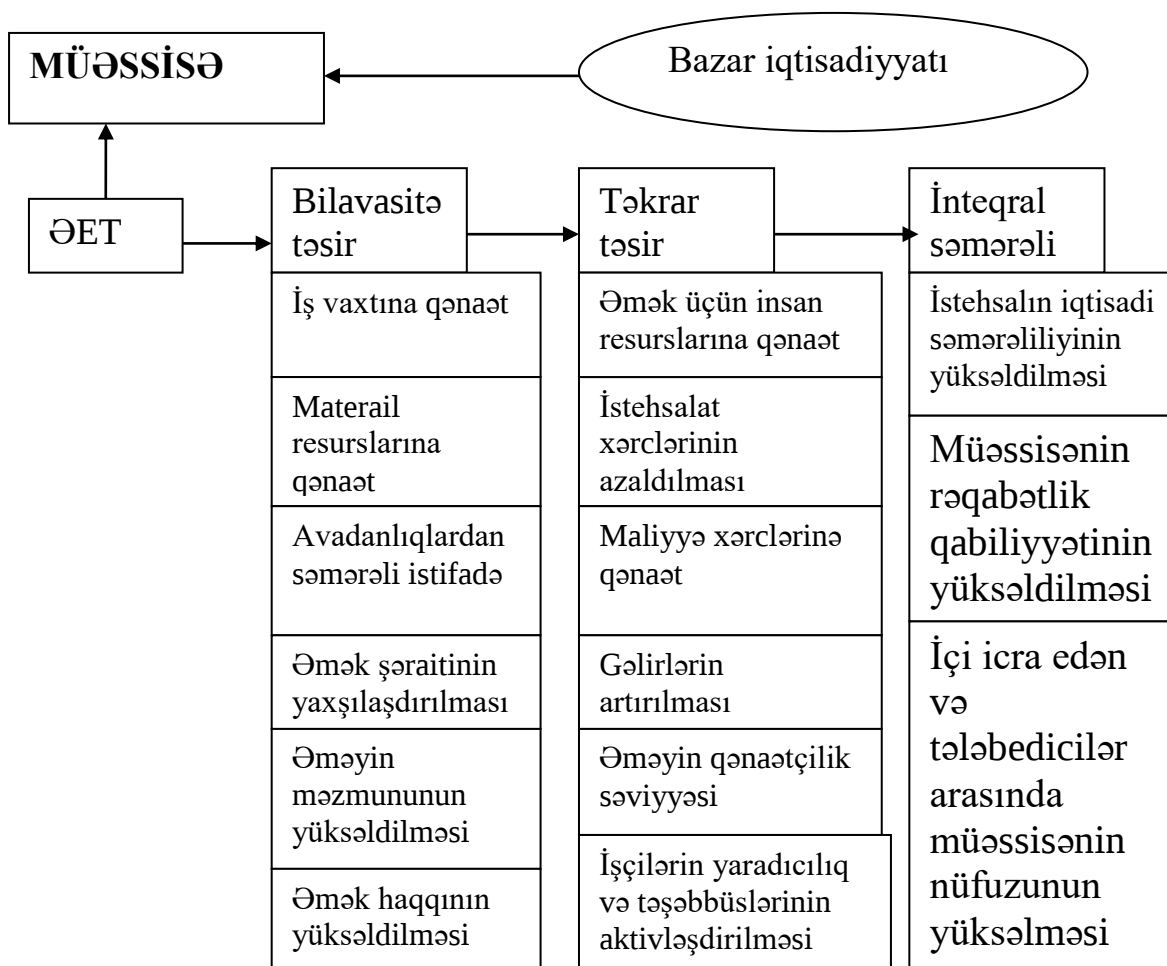
Müasir şəraitdə yeni istehsal sahələrinin yaranması, istehsalın yeni texnika əsasında qurulması ondan istifadə edə bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasının tələb edir. Deməli texnika və ondan istifadə edən insanlar qarşılıqlı surətdə əlaqədar olub, bir-birinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər. Əgər yeni texnika insanların təhsil ixtisas və mədəni səviyyəsinə əməyin məzmununa, xarakterinə, əmək bölgüsünə təsir göstərsə, insanlar da öz növbəsində yeni texnikanı mənimsəyərək onu təkmilləşdirir və nəhayət yenisi ilə əvəz edir. Göstərmək lazımdır ki, istehsalın uyğun texnologiya və texnikasında boş verən dəyişikliklər əməyin elmi təşkilindəki, dəyişikliklərdən irəli olur. Belə ki, işçilərin mövcud ixtisas səviyyəsi, onun peşə tərkibi, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının formaları tətbiq edilən mütərəqqi texnologiyanın, bununla bərabər istehsalın təşkili formalarının tələblərinə uyğun gəlmir. Istehsalın texniki bazasında baş verən dəyişikliklər isə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasının forma və metodlarına əsaslı şəraitdə təsir göstərir, istehsala yeni maşın və mexanizmlərin tətbiqi, hazırkı şəraitdə əmək bölgüsündə meydana gələn yeni formalar dar çərçivədə hazırlanmış fəhlələrin deyil, geniş profildə hazırlanmış, bir neçə peşəyə sahib olmuş, nəzəri və praktiki cəhətdən savadlı fəhlələrin hazırlanmasını tələb edir. Lakin qeyd etməliyik ki, bir çox sənaye müəssisələrində əməyin və istehsalın təşkili səviyyəsi, ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması forma və metodları müasir elmi texniki tərəqqinin tələblərindən geri qalır.

Hazırda texniki tərəqqinin yeni nailiyyətləri və kompleks və mexanikləşmə avtomatlaşdırma problemləri ilə əlaqədar olan əmək bölgüsü və peşə hazırlığı məsələləri hər şeydən əvvəl ağır fiziki əməyə əsaslanan texnoloji proseslərin ləğv edilməsi istiqamətində həll edilməlidir. Əməyin və istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi tətbiq olunarkən mexanikləşmiş və əl, ixtisaslı, ağır və yüngül

əməyin məzmununun müəyyən edilməsi kimi maraqlı və aktual məsələlər qarşıya çıxır. Avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə əl əməyini tamamilə aradan çıxarmır, yalnız ixtisasız, az ixtisaslı və az məhsuldar əmək fəaliyyətini aradan çıxarır. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar əl əməyinin yeni formaları yaranır. Bu formaların mexanikləşdirilməsi bir sıra hallarda mümkün deyildir. Əl əməyinin ixtisar edilməsi məcmuu əmək fəaliyyətindən onun aşağıdakı növlərinin kənarlaşdırılmasını və ləğv edilməsini tələb edir: məzmunsuz, ixtisasız, yeknəsək, zərərli şəraitdə işləyən, ağır fiziki, yüksək əsəb gərginliyi yaradan və az məhsuldar əmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, əl işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsi böyük sosial əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman əmək şəraiti yaxşılaşır. Əmək tutumuna qənaət əsasında işçilərin sayına qənaət edilir, yorğunluğun qarşısı alınır və işçilərin iş qabiliyyəti yüksəlir. Nəticə etibarı ilə işçilərin mədəni, texniki və ixtisas səviyyəsi yüksəlir, işçi axınının qarşısı alınır. Əl əməyi ilə məşğul olan işçilərin xüsusi çəkisinin azalması, onların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi onların əmək fəaliyyətindən razı qalması əmək məhsuldarlığının və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ƏET-nin əsas istiqamətlərindən olan əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi və ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanması və mövcud fəhlələrin ixtisasının artırılması kimi məsələlər daim diqqət mərkəzində olmalı, öyrənilməli və istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməlidir. ƏET ideyalarının işlənib hazırlanması, tətbiq edilməsi bazar sistemi şəraitində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin iqtisadi və sosial proseslərinə ƏET-nin təsir istiqamətləri

Buna görə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə firma və digər müəssisələr daxili taktiki və strateji planlar hazırlayarkən ƏET planlarını ön plana çəkirlər. Burada səmərəli əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasının tətbiqi, iş yerlərinə mütərəqqi xidmət sistemləri, artıq əmək hərəkətlərinin aradan qaldırılması kimi məsələlərin kollektiv müqavilələrdə əks olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. ƏET üzrə bütün tədbirlərin tətbiqinə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlərin gəlirlərinin artırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əsas bir amil kimi qiymətləndirilir.

FƏSİL 2. Müəssisədə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti

2.1. Əmək bölgüsünün xarakteri və sosial iqtisadi təbiəti

Müasir şəraitdə ictimai əmək bölgüsü sistemində fərdi əmək bölgüsü bütün əmək potensialının yaradıcı fəallığını və onların istehsala cəlb olunması səviyyəsinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Əməkçilərin müəssisələrdə müxtəlif mövcud peşələr üzrə əmək fəaliyyətinə qoşulmaları və yeni ixtisaslı iş qüvvəsinin formalaşması əmək prosesində yeni bölmələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Burada yeni istehsal strukturlarına müvafiq şəxsi amil kimi insanın iş qüvvəsinin daim təkrar istehsalı baş verir. Belə ki, iş qüvvəsinin fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin, müəssisədə əmək bölgüsünün formalarının fasiləsiz təkrar istehsalı müasir tələblər səviyyəsinə uyğun şəkildə baş verir. Peşə ixtisas səviyyəsi müəssisədə əmək bölgüsü ilə əməyin məzmunu arasında üzvi əlaqə vardır. Əməyin məzmunu fəhlənin əmək prosesindəki rolunu, fəaliyyətini və mövqeyini səciyyələndirən elementlərin məcmusunu ifadə edir. Hər bir ixtisaslı əmək konkret məzmunu malikdir. Bununla da əməyin məzmunu dedikdə hər şeydən əvvəl işçinin konkret peşəsinə bağlı olan, əmək funksiyalarının iş yerinə yetirilməsi prosesində icra etdiyi qabiliyyətlərinin məcmusu başa düşülür.

Elmi texniki tərəqqi əsasında əməyin məzmununun dəyişilməsi işçilərin peşə-ixtisas quruluşunun dəyişilməsinə səbəb olur. Lakin işçilərin əmək funksiyaları aradan çıxmır, onlar maşınlar vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu proses təticəsində funksiyaların genişlənməsi müəssisədə əmək bölgüsünə əsaslı formada təsir göstərir. Hər bir peşənin daxilində əmək funksiyalarının dəyişməsi prosesi baş verir, bir sıra peşə və ixtisaslar birləşir. Burada texniki tərəqqi bir sıra peşələrin aradan çıxmasına, bəzi peşələrin məzmunun genişləndirilməsinə və bir sıra yeni peşələrin yaranmasına səbəb olur.

Hazırda əməyin məzmununun sosial-iqtisadi təbiətin xarakterizə etməklə yanaşı, onun başqa əmək münasibətləri sistemində modifikasiyaya uğraması prosesi maraq doğurur. Belə ki, əmək münasibətlərini idarə edən müəyyən qanunlar fəaliyyət göstərir və onların təsiri ilə əlaqədar əməyin məzmunu əmək qabiliyyətində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Burada əmək funksiyaları müasir istehsal funksiyalarının tələblərinin ödənilməsinə uyğunlaşır və tam cavab vermək imkanı yaranır. Belə ki, əməyin məzmununu daha da zənginləşdirən peşələrin və ixtisasların keyfiyyətə artmasına ehtiyac duyulur.

Bu nöqteyi nəzərdən göstərmək olar ki, əməyin məzmunu ilə əmək bölgüsü anlayışları vəhdətlik təşkil edir, ona görə ki, onlar məcmu əmək prosesinin müxtəlif cəhətlərini ifadə edirlər. Əməyin məzmununun dəyişməsi onun müəssisə daxili əmək bölgüsü sisteminə təsirində iş qüvvəsinin istehsal vasitələrinin inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu qanununun böyük rolu vardır. Bu qanunun fəaliyyəti məhsuldar qüvvələrlə istehsal münasibətlərinin uyğunluğu qanunun tələblərindən və onların vəhdətindən irəli gəlir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda haqlı olaraq göstərilir ki, müəssisələrdə əmək bölgüsünün əsas məqsədi ilk növbədə icraçıların fasiləsiz işləməsini, işçilərdən hər birinin öz işinin yeirə yetirilməsi üzrə zəruri olan əmək vərdişlərinə və dərin biliyə malik olmasını, onların iş vaxtından səmərəli istifadə olunmasını və son nəticədə məhsul istehsalının artırılmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Bütün bunlar əmək bölgüsünün və kooperasiyasının istehsal tərəfini xarakterizə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əmək bölgüsü və kooperasiyası eləcə də mühüm sosioloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əməyin məzmununun artırılması, əmək prosesində müstəqil yaradıcılığın inkişafı, işçilərin mədəni-texniki səviyyəsinin mütəzəm olaraq yüksəldilməsi və onların istehsal profilinin genişləndirilməsi üçün lazım olan şəraitin yaradılmasına yönəldilməlidir

/7.səh.458/.

Qeyd etmək lazımdır ki, əməyin məzmununda baş verən mütərəqqi irəliləyişlər müəssisədə əmək bölgüsünün də fəaliyyətinə bir-başa təsir göstərir və bunlar arasında bir sıra səbəb-nəticə əlaqələri yaranır. Əmək münasibətləri sistemində əməyin sosial-iqtisadi tərəfləri onların daxili vəhdət təşkil etmələri təhlil edilərək araşdırılmalıdır. Bütövlükdə istehsal münasibətləri sistemində əməyin sosial-iqtisadi tərəfi əməyin və iş qüvvəsinin ictimai formada olmasını xarakterizə edir. Belə ki, əmək münasibətləri sistemində yalnız sadəcə əmək prosesi yox, həm də fəaliyyətdə olan ictimai əmək prosesi iştirak edir. Əməyin məzmunu ilə bərabər onun strukturu da bilavasitə əmək prosesini xarakterizə etdiyindən bütün iqtisadi sistemlərdə əmək bölgüsünün məqsədyönlü fəaliyyətində aparıcı amillərdən olmuşdur.

Müasir müəssisələrdə əmək bölgüsünün fəllaşmasında əmək fəaliyyətini hərəkətə gətirən şəraitin sağlamlaşdırılması və bu təmin edən şərtlər daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Əmək fəaliyyətinin geniş məzmununa əmək prosesinin özü, əmək motivləri, əmək prosesində tətbiq olunan əmək vasitələri və başqa komponentlər daxil edilir. Əməyin məzmunu, əmək bölgüsünün xarakteri, əməyin təşkili, əməyin xarakteri, əmək bölgüsünün ictimai forması və əmək şəraiti qarşılıqlı asılılıqda olan proseslərdir. Əməyin müxtəlif cəhətlərini əks etdirən anlayışların bir-birindən dəqiq ayırd edilməsi və eyni zamanda onların qarşılıqlı əlaqələrinin düzgün başa düşülməsi müxtəlif tarixi dövrlərdə əməyə xac olan sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əməyin məzmununu ifadə edən, eyni zamanda onun zənginləşməsinə təkan verən bütün sosial-iqtisadi qanunauyğunluqlar və tarixi dövrlər üzrə aşkara çıxan xüsusiyyətlər əmək bölgüsünün hərtərəfli fəaliyyətində öz təzahürünü tapır. Hazırda istər əməyin təşkili, yaxud əməyin məzmunu, istərsə də əmək şəraiti əməyin ən sadə cəhətlərinin qarşılıqlı vəhdəd halında təsirini özündə əks etdirir. Ancaq əmək şəraitinə əmək cisimləri, həmçinin əmək vasitələri təsir etdiyi halda, mövcud

əməyin məzmunu daha artıq canlı əməyi xarakterizə edir. Burada əməyin məzmunu nəinki özü üçün maddi nemətlər yaradan insanların təbiətə necə təsir göstərməsini, eləcə də onların əmək qabiliyyətinin inkişafını və işçinin bacarığını göstərir. Göstərilən cəhətlər əməyin məzmunu ilə əmək şəraitini bir-birindən fərqləndirir.

Hazırkı şəraitdə istehsalın bütün sahələrində əmək bölgüsünün daha da fəallaşmasında əməyin məzmunu, əməyin təşkili, əmək şəraiti və əmək fəaliyyətinin müntəzəm intensivliyi ilə yanaşı əməyin mövcud xarakterinin dəyişilməsi də əsas rol oynayır. Əməyin məzmunu və xarakteri qarşılıqlı əlaqədə olur.

Müasir şəraitdə əməyin xarakteri onun istehsalın zəruri şərti olması, işçilərin əməyə cəlb olunmasının forma və üsulu, əməkçilərin əməyə münasibəti nöqtəyi nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Belə ki, əməyin xarakteri hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın əməyə xas olan xüsusiyyətlərinin tipi ilə müəyyənləşdirilir.

Müasir dövrdə sahibkarlığın inkişafı müxtəlif mülkiyyət formalarına və müasir əmək bazarında tələb və təklif əsasında müzdli əməyin alınmasına əsaslanır. Bu da əmək cismindən məhsulun istehlakına qədər əlaqədə olan bütün əməkçilər arasındakı münasibətlərin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, əməyin məzmunu və xarakteri eyni təzahürün iki tərəfini göstərir: ictimai əməyin mahiyyəti və forması. Qeyd olunan bu iki sosial-iqtisadi kateqoriya qarşılıqlı əlaqədədir. Bunlardan birinin digərinin də dəyişilməsinə səbəb olur. Əməyin məzmunu isə fiziki və əqli əməyin xüsusi çəkisindən, ixtisas və intellektual səviyyəsindən asılıdır. Əməyin xarakteri onun məzmunun təsiri ilə əsaslı dərəcədə formalaşır. Burada əməyin məzmunu isə fiziki və əqli əməyin xüsusi çəkisindən və ixtisas səviyyəsindən asılıdır. Əməyin xarakteri və məzmunun müxtəlifliyi əmək növlərinin təsnifləşdirilməsində öz əksini tapır.

Cədvəl 5.

Sıra N-si	Təsnifləşdirmə əlaməti	Əmək növləri
1	2	3
1	Əməyin məzmununa əsasən	Fiziki və zehni Yaradıcı və adı Sadə və mürəkkəb
2	Əməyin xarakterizə əsasən	Xüsusi və ictimai Fərdi və kollektiv Muzdlu və özünə muzdlu Konkret və abstrak
3	Əmək məhsuluna əsasən	Məhsullar və qeyriməhsuldar
4	Əmək şərti vaxtına əsasən	Canlı və keçmiş
5	Əmək prosesində işçinin iştirakı səviyyəsinə əsasən	Əl mexanikləşdirilmiş, maşınlı, avtomatlaşdırılmış, aşağı, orta və yüksək texnoloji
6	İşçilərin əməyə cəlb etmək metodlarına əsasən	Məcbur etmək, lazım olan və könüllü
7	Əmək şəraitinə əsasən	Sabit və dəyişən, yerüstü və yeraltı, yüngül, orta ağır və ağır. Zərərli, orta-zərərli və ağır zərərli, cazibədar və qeyri-cəzibədar. Reqlamentləşdirilmiş
8	Əmək funksiyasının daşıyıcısına əsasən	İdarəedənin əməyi. Mütəxəssis əməyi. İcracının əməyi.

Müasir xalq təsərrüfatının bütün sahələrində yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, eyni zamanda təsərrüfat formalarının qərarlaşması müəssisədə əmək bölgüsünün inkişafını və onun təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Əsasən, yeni istehsal münasibətlərinin formalaşması əməyin xarakterinin və əmək münasibətlərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərir. Əmək münasibətləri sistemində əməyin xarakterinin dəyişməsi müxtəlif növ mülkiyyət növlərinin fəaliyyəti və reallaşması ilə əlaqədar baş verir. əmək fəaliyyətinin istehsal-texniki tərəfinin dəyişilməsi yeni keyfiyyət xarakteri yaradır. Bununla bərabər istehsalın

özünün quruluşunda da yeni mütərəqqi irəliləyişlər baş verir. İşçilərin tərkibində sahə, ərazi üzrə, peşə-ixtisas səviyyəsində, kadrların funksional strukturunda zəruri dəyişikliklər baş verir. Beləliklə, istehsalın texniki yüksəlişi fəal iş qüvvəsinin istehsalda məsuliyyətini və əhəmiyyətini artırır. Əmək prosesinin intensivləşdirilməsinə, ictimai əmək bölgüsünün bütün növlərinin və işçilərin sahə, peşə, funksional və ərazi quruluşunun dəyişilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması sosial amillərin əhəmiyyəti xeyli artırır və öz növbəsində, iş qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və əsas etibarlı ilə iqtisadi artımın səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərir. Bütün bunlar bilavasitə ictimai əməyin məzmununu daha da zənginləşdirir, onun ümumi milli xarakterini artırır.

2.2. Müəssisədə əmək bölgüsünün əsas formaları

Müasir şəraitdə müəssisə daxilində əmək bölgüsü istehsal vasitələri halında əşyalaşmış əməyi əmək prosesinə cəlb edən və məhsulun eyni vaxtda bütün mərhələlərdə təkrar istehsalını təmin edən müxtəlif əmək növlərinin eyni zamanda və paralel mövcud olmasından ibarətdir. Müəssisələrdə əmək bölgüsü idarə orqanları ilə istehsalın hazırlanması, sexlərin sahələrin və mövcud iş yerlərinin arasındakı əmək bölgüsünü ifadə edir. Hədd və keyfiyyət əlamətlərinə əsasən müxtəlif növ əmək fəaliyyətlərinin bir-birindən ayrılmasına və istehsal prosesinin iştirakçısına təhkim edilməsinə əmək bölgüsü deyilir. Əmək bölgüsünün daha səmərəli formasının seçilməsi istehsalın spesifik xüsusiyyətlərinin, yerinə yetirilən işin xarakterinin işin keyfiyyətinin tələbələrinin və işçinin yüklənməsi səviyyəsinin hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır. İstənilən halda əmək bölgüsü üzüzə tətbiq olunan variant canlı və əşyalaşmış əməyə maksimum qənaəti təmin etməlidir. Bunun əsasında da müəssisədə əmək bölgüsünün inkişafı və təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Əmək bölgüsü birdə əmək fəaliyyətində işçinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur, ümumi işin sərbəst növlərinə bölünməsinə və onların ixtisaslaşdırılmış xüsusi bölmələrdə icra olunmasını tələb edir. Burada ayrı-ayrı icraçılar eyni işi yerinə yetirirlər.

Müəssisələrdə əmək bölgüsünün dörd mövcud əsas formaları fəaliyyət göstərir:

1. Funksional əmək bölgüsü,
2. Texnoloji əmək bölgüsü,
3. Əməliyyat üzrə əmək bölgüsü,
4. Peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsü.

Müəssisədə funksional əmək bölgüsü istehsal prosesində çalışan müxtəlif qrup işçilərin rol və yerindən asılı olaraq bütün işin müxtəlif fəaliyyət sferalarının bölünməsi başa düşülür. Müəssisənin müxtəlif həlqələri arasında əmək bölgüsü əsasən texnoloji formada, yəni məhsulun hazırlanması prosesinin hər biri müəyyən qrup sex, sahə iş yerlərinə təhkim olunan istehsal mərhələlərinə ayrılması halında baş verir. Burada funksional əmək bölgüsü texnoloji prosesdən asılı olaraq əsas və köməkçi istehsalat bölmələrinin ayrılmasına imkan verən daha ümumi anlayış kimi çıxış edir. Burada hər bir bölmədə müəyyən texnoloji profildə iş yerinə yetirilir. Bundan başqa müəssisədə əmək bölgüsü mərhələlər üzrə sexlərin ixtisaslaşmasını: hazırlıq emalıedicisi və yığıcı sexlərə ayrılmasını təmin edir.

Istehsal prosesində hər bir məhsulun hazırlanması adamların iştirakı olmadan, əmək prosesində fəhlələri müəyyən istehsal funksiyaları üzrə bölüşdürmədən mümkün deyildir. Mühəndis texniki işçilərə və qulluqçulara xas olan funksional əmək bölgüsü müəssisələrdə əmək kooperasiyası ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Müəssisələrdə əmək bölgüsü hər bir mühəndis texniki işçinin və qulluqçunun ixtisasına uyğun olaraq dəqiq və səmərəli iş bölgüsünün həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu formada əmək fəaliyyəti bölgüsü işçinin vəzifəsi, uyğun təhsili, işin təcrübəsi, işin mövcud dairədə həyata keçirilməsi nqteyi nəzərindən lazımdır. Burada fəhlə öz peşəsi üzrə daimi eyni iş gördüyünü, müxtəlif tapşırıqların icrasını və digər səbəblərə görə əlavə iş icra etməsini nəzərə almalıdır.

Müəssisələrdə funksional prinsip üzrə əməyin bölgüsü bir sıra müəyyən üstünlüyə malikdir. Ona görə ki, bu mühədis-texniki işçilərin və qulluqçuların müxtəlif sahələrdə eyni işlərlə məşğul olmasına və nəticə etibarını ilə ixtisaslaşmasına gətirib çıxarır. Göstərmək lazımdır ki, müəssisədə əmək fəaliyyəti üzrə ixtisaslaşmanın böyük üstünlüyü vardır. Belə ki, i işçidən işin mövcud xüsusiyyətlərini, texnologiyasını dərinlən mənimsəməyi, bilməyi tələb edir, idarə obyektlərinin sayını ixtisar etməyə stimulyarad, işçilər üçün informasiya axının

və axtarışını ixtisar edir. Funksional əmək bölgüsü sistemində mühəndis-texniki işçilərin və qulluqçuların iş yerlərinin təşkili və ona mütərəqqi xidmət onların əməyinin səmərəliliyində əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisədə funksional əmək bölgüsünün həm sənaye – istehsal heyətinin ayrı-ayrı qrupları arasında, həm də hər qrupun daxilində həyata keçirilir. Müəssisədə əmək bölgüsünün bu növünün əsasında müəyyən vəzifələrdə və ya təkrar olunan yekcins işlərin məcmuyu ilə xarakterizə edilən istehsal funksiyası durur. Müəssisəni bütün sənaye istehsal heyəti yerinə yetirdikləri funksiyaların xarakterinə görə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik xidmət heyətinə, qaravulçular, şagirdlərə bölünür. Şagirdlər kateqoriyasına istehsal prosesində bu və ya digər dərəcədə iştirak etmək yolu ilə məlum müəssisədə öyrədilən şəxslər aid edilir. MTİ kateqoriyasına istehsal prosesinə texniki və inzibati-texniki rəhbərliyi həyata keçirən, həmçinin istehsal heyətinə texniki xidmət göstərən şəxslər aiddir.

Qulluqçular kateqoriyasına müxtəlif növ təsərrüfat, dəftərxana və eyni zamanda hesabat uçot işlərini yerinə yetirən şəxslər daxil edilir.

Kiçik xidmətedici işçilər qrupuna müəssisə işçilərinin istehsalatda məişət ehtiyaclarına xidmət göstərən, təmizliyi saxlayan, müəssisə və istehsalatın idarə aparatında yardımçı işləri yerinə yetirən şəxslər daxildir.

Qaravulçular qrupuna müəssisənin və onun əmlakının qorunmasına məsul olan şəxslər aid edilir.

Maddi kateqoriyası işçi heyətinin əsas və ən mühüm hissəsidir. Bütün bu qeyd olunan işçi heyətinin əsas və ən mühüm hissəsidir. Bütün bu qeyd olunan işçi kateqoriyaları müəssisənin sənaye-istehsal heyətini təşkil edir. Ayrı-ayrı işçi

kateqoriyalarının nisbəti istehsalın tipindən, miqyasından və ixtisaslaşma səviyyəsindən asılıdır.

Müəssisənin müxtəlif həlqələrində sex, sahədə, iş yerlərində bilavasitə istehsal funksiyalarını yerinə yetirməklə məşğul olan işçilərin sayı hər bir funksiya üzrə işin ümumi həcmindən asılıdır. Bunun da müxtəlif variantları mövcuddur: 1. Məlum istehsal funksiyası üzrə işin bütün həcmi bir fəhlə tərəfindən yerinə yetirilir. Bu halda hər bir növbədə işin həcmi bir fəhlənin növbəlik iş vaxtı fonduna bərabərdir. 2. Bir istehsal funksiyasını bir neçə fəhlə yerinə yetirir. Bu halda işin həcmi bir fəhlənin növbəlik iş vaxtı fondunun bir neçə istehsal funksiyası üzrə işləri yerinə yetirir ki, bu da peşələrin qovuşması zəruriliyini müəyyən edir.

Müasir şəraitdə texnikanın inkişafı, işçilərin ixtisasının və mədəni texniki səviyyəsinin yüksəlməsi mühəndis-texniki əməyin xüsusi çəkisinin və mütləq miqdarının artması ilə müşayiət olunur. Maddi nemətlərin bilavasitə yaradıcısı olan fəhlələrin xüsusi şəkisinin dəyişilməsi əsasən bir neçə amillərlə əlaqədardır.

- istehsalın texniki səviyyəsinin artması və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi.
- məhsul istehsalında quruluş irəliləyişləri.
- iş vaxtı itkilərinin ixtisar edilməsi.

Hazırda müəssisələrdə yerinə yetirilən işin xarakterinə görə fəhlələr iki qrupa əsas və köməkçi fəhlələrə ayrılır. Əmək məsrəflərinin məhsulunun maya dəyərinə aid edilməsi baxımından köməkçi sexlərin bütün fəhlələri və əsas sexlərin köməkçi fəhlə öz işi ilə əsas texnoloji proseslərin müvəffəqiyyətlə və səmərəli yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradır.

Hazırda müəssisələrdə funksional qruplar üzrə köməkçi fəhlələrin əmək bölgüsünün əsasını istehsala xidmət sistemi təşkil edir. Bunlara uyğun olaraq bütün

köməkçi fəhlələri dörd qrupa ayrılır: 1. Avadanlığın, bina və tikililərin təmiri və saxlanması ilə məşğul olan fəhlələr. 2. Əmək alətlərinin müəssisə, sex və sahə daxilində nəql olunmasını həyata keçirən fəhlələr. 3. Alət fəhlələri. 4. Məmulatın keyfiyyətinə nəzarət edən fəhlələr.

Respublikanın maşınqayırma müəssisələrində köməkçi fəhlələr bütün fəhlələrin yarısından çoxunu, köməkçi fəhlələr arasında isə təmir və nəqliyyat fəhlələri 60-65% təşkil edir. Köməkçi fəhlələrin xüsusən təmir və nəqliyyat fəhlələri 60-65% təşkil edir. Köməkçi fəhlələrin xüsusən təmir və nəqliyyat fəhlələrinin xüsusi çəkisinin belə yüksək olması köməkçi təsərrüfatın mərkəzləşdirilməsinin, ixtisaslaşdırılmasının, əməyin mexanikləşdirmə səviyyəsinin aşağı olmasının və onun təşkilinin mütərəqqi metodlarının kifayət qədər tətbiq edilməsinin nəticəsidir.

Müəssisələrdə funksional əmək bölgüsü üzrə səmərəliliyi müəyyən edilməsi ən mühüm və aparıcı məsələlərdən biridir. Səmərəliliyi bir neçə üsulla müəyyən etmək mümkündür: - Birinci ayrı-ayrı qrup və kateqoriyalardan olan işçilərlə arasındakı faktiki nisbətin normativ üzrə nisbətlə müqayisə olunması. Burada əgər kənarlaşma olmazsa belə halda funksional əmək bölgüsü səmərəli olur. İkinci – iş vaxtında qənaət. Yəni iş vaxtı fondunun məcmuunda layihələşdirilmiş və faktiki əməliyyat vaxtının xüsusi çəkisinin fərqi 0-dan böyük olmalıdır. Üçüncü – istehsal dövrünün qısaldılması. Bu zaman aşağıdakı bərabərsizlik təmin olunmalıdır.

$$D_{f \cdot > / b} > D_{e \cdot a / b}$$

Burada: $D_{f \cdot a / b}$ – faktiki əmək bölgüsü üzrə istehsal dövrünün davamıdır.

$D_{e \cdot a / b}$ – layihələşdirilmiş əmək bölgüsü üzrə istehsal dövrünün davamıdır.

Sənaye – istehsal heyətinin quruluşunun yaxşılaşdırılması, deməli funksional əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi bütün işçi kateqoriyaları içərisində köməkçi

və inzibati idarə heyəti hesabına fəhlələrin, axıncının tərkibində isə əsas fəhlələrin xüsusi çəkisinin artırılmasını tələb edir. Bu tədbirin həyata keçirilməsinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin və məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinin ən əsas şərtlərindən biridir.

Müəssisədə əmək bölgüsünün əsas formalarından biri də texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsündən ibarətdir. Texnoloji əmək bölgüsü istehsal prosesinin mərhələlərə, fazalara, iş növlərinə və əməliyyatlara bölünməsi ilə bağlıdır. Burada əmək bölgüsünün müəyyənədi amili texnoloji prosesdir. Texnoloji proseslərin fazalara bölünməsi dedikdə hazırlıq, emalı, yığma, rəngləmə və digər ixtisaslaşdırılmış sexlərin yaradılması başa düşülür. İstehsal fazaları üzrə əmək bölgüsündə hər hansı bir faza daxilində müstəqil işlər mövcud olur. Bu işlərin əsasında da texnoloji qruplarda fəhlələrin sayı müəyyənləşdirilir. Texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsünün daha səmərəli həyata tətbiq edilməsi müxtəlif müəssisələrin texniki bazasına, eyni zamanda istehsalın necə təşkil edilməsinə əsasən müəyyən edilir.

Deməli texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsü ayrı-ayrı qruplar üzrə fəhlələrin optimal sayının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Belə ki, müəssisədə texnoloji əmək bölgüsü istehsalın texniki bazasına, eyni zamanda təşkil edilmə səviyyəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müəssisədə əməyin istehsal proseslərinin növləri üzrə bölgüsü, sexlərin və onun müxtəlif mərhələlərə öz daxilində müstəqil işlərinə tornaçı, frezerləyici, çilingər, qaynaqçı işlərinin və s. yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə yeni istehsal sahələrinin yaranmasına səbəb olur. Texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsünün düzgün və səmərəli qaydada tətbiq olunması ayrı-ayrı müəssisələrin texniki bazasına, eyni zamanda istehsalın necə təşkil edilməsinə əsaslanaraq müəyyən edilməlidir. Belə ki, texnoloji proseslər üzrə əmək bölgüsü istehsalın texniki bazasına və onun təşkil edilməsi səviyyəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilir. Burada əməyin istehsal proseslərinin növləri üzrə bölgüsü,

mövcud sexlərin və onun ayrı-ayrı mərhələlərə hazırlıq, emaləmə, yığma və rəngləmə fazaları üzrə ixtisaslaşması ilə əlaqədardır. İstehsal mərhələləri üzrə əmək bölgüsü hər bir faza daxili müstəqil işlərin əmələ gəlməsinə təsir edir, xüsusi və yeni istehsal sahələrinin yaranmasını, eyni zamanda iş yerlərinin ixtisaslaşmasını tələb edir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda düzgün olaraq göstərilirki əmək bölgüsünün daha səmərəli formasının seçilməsi istehsalın spesifik xüsusiyyətlərinin, yerinə-yetirilən işin xarakterinin, işin keyfiyyətinin tələblərinin və işçinin yüklənməsi səviyyəsinin hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır. Bunun əsasında da istehsalda əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir /12.səh.34/.

Hazırda əmək bölgüsü müəssisədə birgə əmək fəaliyyətində işçinin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur, ümumi işin sərbəst iş növlərinə bölünməsinə və onların ixtisaslaşdırılmış xüsusi bölmələrdə icra olunmasını tələb edir.

Müəssisədə əmək bölgüsünün əsas formalarından biri də əməliyyat üzrə əmək bölgüsündən ibarətdir. Əməliyyat üzrə əmək bölgüsü istehsal prosesinin ayrı-ayrı əməliyyatlara parçalanması və bu əməliyyatların iş yerlərində bir və ya bir qrup fəhlə tərəfindən yerinə-yetirilməsini nəzərdə tutur. Burada işin həcm əlaməti və ayrılıqda yerinə yetirilməsi imkanı üzrə əmək bölgüsü hər bir işin məlum iş yeri hududunda qurtarmasını və icrasının bütün iş növbəsi ərzində daha tam və bərabər yerinə yetirilməsinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu isə öz növbəsində əməliyyatın yalnız texnoloji əlaməti üzrə deyil, habelə təşkilati əlamət üzrə də qurulmasını tələb edir. Əməliyyatın təşkiati əlamət üzrə texnoloji ardıcılıqla qurulması işin ayrı-ayrı icrasılar arasında onların peşə və ixtisasına uyğun olaraq daha səmərəli bölüşdürülməsinə, işin yerinə yetirilməsi vaxtının və ona veriləcək əmək haqqının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bununla bərabər,

əməliyyat üzrə əmək bölgüsü fəhlələrin müəssisə və sex və ya sahə daxilində düzgün yerləşdirilməsinin əsas amili kimi çıxış edir. Burada fəhlələrin yerləşdirilməsi dedikdə onların müəyyən edilmiş və ya layihələşdirilən əmək bölgüsünə uyğun olaraq istehsal sahələri və iş yerləri üzrə bölüşdürülməsi baş düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat üzrə əmək bölgüsü elə olmalıdır ki, o əməyin yaradıcılığına, məzmunluluğuna, onun məhsuldarlığına və habelə insanın hərtərəfli inkişafına xələl gətirməsin. Fəhlənin daim təkrar olunan yeksins sadə əməliyyat icra etməsi onun əməyini maraqsız edir, işçinin birtərəfli inkişafına səbəb olur, onun səhətinə mənfi təsir göstərir və nəticədə əməyin səmərəliliyini aşağı salır.

Əməyin daha cəlbedici olması və yeknəsəkliyin aradan qaldırılması üçün əməliyyatların birləşdirilməsi, növbələşməsi, bir dəzgahda bir neçə əməliyyatın yerinə yetirilməsi və s. məqsədəuyğundur.

2.3. Peşə və ixtisasa görə əmək bölgüsünün mövcud vəziyyəti

Hazırkı şəraitdə müəssisələrdə əmək bölgüsünün əsas növlərindən biri də peşə və ixtisasa görə əmək bölgüsüdür. Peşə-ixtisas əmək bölgüsü yerinə-yetirilən işlərin işçilərin ixtisaslaşması və işin mürəkkəblik səviyyəsinə əsasən bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsü sadə işlərin mürəkkəb işlərdən ayrılmasından olub, özlərini fəhlələrin tarif dərəcələri üzrə bölünməsinə göstərir. Yüksək ixtisas tələb edən işlərin nisbətən az ixtisas tələb edən işlərdən ayrılması, fəhlələrin ixtisasına müvafiq surətdə onların əməyindən istifadə edilməsinə və işlə tam yüklənməsinin təmin edilməsinə imkan verir.

Peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsünə əsasən müəssisədəki işçilər peşələrə, ixtisas və dərəcələrə bölünür. Peşəni istehsalın hər hansı bir sahəsində müəyyən işin yerinə yetirilməsində lazım olan kompleks nəzəri və təcrübü biliklər xarakterizə edir. Müəssisədə peşələrə tələbat müəyyən sahədə istehsalın spesifik şərait və hazırlanan məhsulun xarakterik xüsusiyyətləri əsasında müəyyən edilir. Ixtisas peşə daxilində əmək bölgüsünün genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Ixtisas xüsusi bilik və təcrübə vərdişlərin səviyyəsindən asılı olur və yerinə yetirilən işin mürəkkəblik səviyyəsini xarakterizə edir. Peşələrin tərkibi istehsal obyektinə və texnologiyaya əsasən müəyyən edilir, elmi-texniki tərəqqi əsasında peşələrin quruluş və siyahısı daim dəyişilir. Son illərdə heyətin peşə quruluşuna kompüter texnikasının və emalın yeni fiziki-kimyəvi üsullarla həyata keçirilməsi olduqca güclü təsir göstərmişdir.

Peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsü istehsalın müxtəlif texnoloji proseslərə, əməliyyatlara ayrılması əlaməti üzrə bölgüsü ilə şərtlənir. Burada peşə əmək bölgüsü nəinki fəhləyə, həmçinin böyük işçi kateqoriyasına aiddir. Bununla

əlaqədar olaraq istehsalat peşəsi ilə başqa kateqoriyadan olan işçi peşələrini fərqləndirmək lazımdır. MTİ və qulluqçular məlum işçi kateqoriyasına uyğun funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan əmək fəaliyyəti növünü ifadə edir. MTİ yerinə yetirilən işin xarakterinə və onların hazırlanması dərəcəsinə görə fərqlənir. MTİ müxtəlif ixtisaslara ayrılır. Müxtəlif peşələr ixtisaslaşmanın müxtəlif istiqamətləri ilə xarakterizə olunur.

Qulluqçular yerinə yetirilən işin xarakteri ilə və tətbiq olunan əmək vasitələri ilə müəyyən edilir. Hesablayıcı idarə heyətinin işində tətbiq olunan texniki vasitələrin inkişaf və təkmilləşdirilməsi onların sayını ixtisar edir və peşə tərkibini dəyişdirir.

Kiçik xidmətedici işçilərdə qaravılçular heyəti arasında peşə əmək bölgüsü mövcud deyildir. Ona görəki bu işlərin yerinə yetirilməsi xüsusi hazırlıq tələb etmir. İstehsalat peşəsi dedikdə, fəhlənin əmək **cisimlərinə** uyğun əmək alətlərinin tətbiqi yolu ilə təsirinin müəyyən üsulları ilə xarakterizə olunan kompleks işləri yerinə yetirməsi başa düşülməlidir. Beləliklə, istehsalat peşələri yerinə yetirilən işin konkret üsulları və məzmunu ilə, emal edilən materiallar, tətbiq olunan avadanlıq və alətlərlə fərqlənir.

Peşə-ixtisas üzrə əmək bölgüsünün inkişafı prosesində peşələrin tərkibi və onların keyfiyyət xarakteristikası, həmçinin köhnə peşələrin məzmunu dəyişilir, yeni məzmunlu peşələr meydana gəlir. Sənayedə texniki tərəqqinin artımı, yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi, kadrların ümumtəhsil səviyyəsinin və peşə hazırlığının yüksəlməsi, insanların şüurluluq və fəallığının artması, müasir müxtəlif maşın və mexanizmlərdən istifadə olunması məhsulun keyfiyyətini yoxlamaq üçün nəzarətçi peşəsindən imtina edilməsinə imkan verəcəkdir. Məhsulun yüksək keyfiyyətli olması lazımi nəzarətə-ölçü aparatları ilə təchiz olunan maşınlar sistemindən istifadə edən maddi nemətlər istehsalçıların bilavasitə

özləri tərəfindən təmin ediləcəkdir. İxtisasız və ağır əl əməyinin ləğv edilməsi bir sıra köməkçi fəhlə peşələrinin, ilk növbədə yardımçı fəhlə peşələrinin arada qaldırılmasını ifadə edir. İstehsal texnikasının inkişafı, yeni istehsal sahələrinin yaranması, müasir maşın və mexanizmlərin işə salınması istehsalın həcmünün artması ilə əlaqədar olaraq onun hissələrə ayrılması, fəhlənin funksiyasının bir hissəsinin tədriclə başqa fəhləyə keçməsinə gətirib çıxarır. Deməli, bir peşə daxilində bir neçə ixtisas ola bilər. Beləliklə, peşə ixtisasa nisbətən daha geniş məvhumdur. Məlum peşə çərçivəsində fəhlələrin ixtisaslaşması, iki istiqamət üzrə gedir. Birinci müəyyən istehsal obyektində məlum peşənin iş üsullarının konkretləşməsi xətti ilə, ikinci, işin həddinin müəyyən əməliyyatlarla məhdudlaşması xətti ilə. “İxtisas” və “Peşə” anlayışları arasında sədd qoyulması işlərin təbəqələşməsinin istehsal texnikasının dəyişilməsi ilə əlaqədar olmadığı hallarda əməli məna kəsb edir. Əgər bu və ya digər peşədən ayrılan ixtisas yeni texnikanın metərəqqi fərləndirici texnoloji üsulların tətbiqi ilə əlaqədardısa, deməli yeni ixtisas deyil, yeni peşə meydana gəlmişdir.

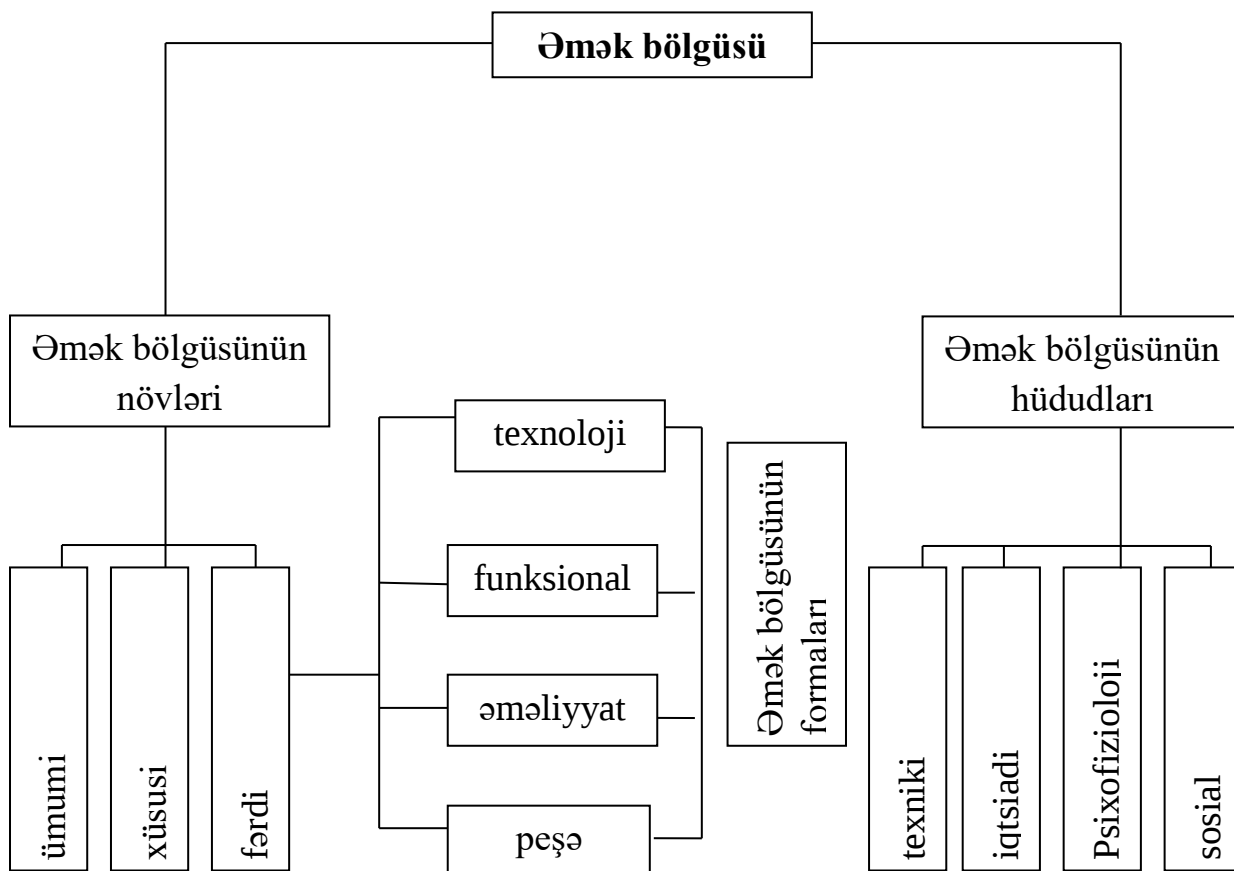
Dərəcələr üzrə ixtisas əmək bölgüsü mürəkkəb işlərin sadə işlərdən ayrılmasını və fəhlələrin ixtisas dərəcələri üzrə bölüşdürülməsini ifadə edir. İxtisasa görə əmək bölgüsü işin və fəhlənin ixtisası arasında uyğunluq yaradılması və bununla da hər bir ixtisas qrupu fəhləsinin biliyindən, əmək vərdişindən daha tam istifadə etmək üçün, işlərin yüksək məhsuldarlıq və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradılması məqsədini güdür. Buna görə də məlum peşə üzrə bütün iş kompleksinin ayrı-ayrı istehsal əməliyyatlarına bölünməsi məqsədəuyğun hesab edilir. İşləri icraçıların və işin ixtisasına görə ayırmaq üçün onları mürəkkəbliyinə, yerinə yetirilmə dəqiqliyinə, məsuliyyətliyinə, fəhlənin zəruri bilik və bacarığına görə rüpləşdirilir. Bu qruplaşma işlərin tarif-ixtisas xarakteristikasına uyğun olaraq ixtisas dərəcələri üzrə həyata keçirilir.

İxtisas əmək bölgüsü işçilərin ixtisas hazırlığına olan tələblərinin və işlərin mürəkkəbliyinin müxtəlifliyi ilə əlaqəlidir. Bu zaman iş və işçilər dərəcələrə görə bölüşdürüldüyü üçün hər bir işçinin potensial imkanlarından geniş istifadə olunur.

Müəssisələrdə əmək bölgüsü dərəcəsi istehsalın mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsi, onun növü, texnologiyanın inkişafı və başqa dəyişən amillərdən çox asılıdır. Əmək bölgüsü və kooperasiya formaları sadəcə mürəkkəbə inkişafın ümumi qanunauyğunluğuna tabe olur, inkişaf edərək keyfiyyətə yeni material – texniki və sosial bazada zənginləşir.

Cədvəl 6.

Müəssisələrdə əmək bölgüsünün təsnifatı

Ümumiyyətlə müəssisədə əmək bölgüsü, xüsusilə peşə ixtisas üzrə əmək bölgüsü bir sıra məsələlərin həll edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1. İşçilərin peşə biliyinin və eyni zamanda ustalığının artırılmasında, ixtisasız, yaradıcı olmayan əməyin ləğv olunmasına, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına. 2. Fiziki və zehni əmək fəaliyyətinin düzgün əlaqələndirilməsində, işçilərin və şəxsiyyətinin hərtərəfli formalaşmasında və s. bu kimi məsələlərin həllindən əhəmiyyətli rol oynayır.

Hazırkı şəraitdə müasir istehsalın inkişafının əsas sosial iqtisadi problemlərindən biri də əl əməyinin xüsusi çəkisinin minimuma salınmasıdır. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatı şəraitində texniki tərəqqi və peşə və ixtisas bölgüsünə olan tələblər demək olar ki, tamamilə dəyişir. Belə ki, bu problemin həlli iqtisadi mexanizmlərin məqsədəuyğun şəkildə formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Son illərdə respublikamızın sənayesində çalışan işçilərin nəinki sayı artmış, habelə onların ixtisasında əhəmiyyətli dəyişiklər əmələ gəlmişdir. Yeni növ məhsul istehsalı fəhlələrin peşə və ixtisas tərkibində də əhəmiyyətli dəyişikliklər etmişdir. Yeni məhsul istehsalının mənimsənilməsi, yeni qurğuların və aparatların tətbiqi dövründə fəhlələrin ixtisas səviyyəsi nəzərdə tutulduğundan xeyli aşağı olur. Lakin onların tədricən mənimsənilməsi fəhlələrin də ixtisasının tədricən yüksəldilməsinə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisaslı fəhlələrin xüsusi çəkisinin çox olması göstərir ki, yaxın gələcəkdə onların ixtisasını yüksəltməklə sənaye müəssisələrini yüksək ixtisaslı fəhlələrlə təmin etmək mümkündür. Respublikamızda yüksək ixtisaslı fəhlələrin mütləq sayının sürətlə artması bunu bir daha təsdiq edir.

Müasir şəraitdə müəssisələrdə əmək bölgüsünün inkişafı, yeni istehsal sahələrinin yaradılması, ixtisaslı fəhlə kadrlarının hazırlanmasını, ümumiyyətlə

kadrlar hazırlığının forma və üsullarının daima təkmilləşdirilməsini və onların həmişə istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməsini zəruri edir.

Hazırkı şəraitdə kadrların hazırlanması sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifələr bir sıra iqtisadçı alimlər tərəfindən göstərilmişdir. Bu vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Gələcək fəhlələrin ümumi mədəni və texniki səviyyəsinin vəhdətliyinin təmin edilməsi nəticəsində mürəkkəb maşınları idarə edə bilən kadrların hazırlanması. Bununla əlaqədar olaraq fəhlələrin istehsalat təlimi ilə yanaşı nəzəri hazırlığının gücləndirilməsi tələb olunur. 2. Bir neçə maşın və avadanlığa xidmət edə bilən geniş profilli fəhlə kadrların hazırlığı. 3. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq kadrların yenidən hazırlanması və ixtisasının artırılmasını ardıcıl olaraq həyata keçirmək. 4. Peşə-texniki və firmalarda ixtisaslı fəhlə kadrları hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək və onların peşə hazırlığının səmərəsini artırmaqdan ibarətdir. /7.səh.666/ Bu gün Azərbaycanın xalq təsərrüfatının ixtisaslı fəhlə kadrlarına olan tələbatının 50,4 faizi müəssisədə hazırlanır. Buna baxmayaraq hökumətimiz ixtisaslı fəhlə kadrlarının xüsusi liseylərdə və texniki peşə məktəblərində hazırlanmasına böyük üstünlük verir.

FƏSİL 3. Əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi yolları

3.1. Əmək bölgüsünün yeni formalarının meydana gəlməsi

Müasir şəraitdə xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əməyin və istehsalın avtomatlaşdırması həyata keçirilir. Maşınqayırma sənayesi sahələrində köhnə universal dəzgahların yeni avtomatik və yarımavtomat dəzgahlarla əvəz edilməsi vəzifəsi texniki tərəqqinin həlledici şərtlərindən biridir. Yeni çoxmövqeli, çoxalətli aqreqat dəzgahların tətbiqi bir neçə avadanlığı əvəz edir. Avtomatlaşdırılmış avadanlıqda eyni həcmli işi yerinə yetirmək üçü 10-15 dəfə az fəhlə tələb olunur, əmək məhsuldarlığı isə əhəmiyyətli artır. Fəhlənin sayının azalması əsasən məlumat emalında maşını və əl vaxtı nisbətənin dəyişilməsi nəticəsində onların məşğuliyyət səviyyəsinin aşağı düşməsi hesabına baş verir. Avadanlıqların avtomatlaşdırma səviyyəsi artdıqca, kompleks mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma həyata keçirildikcə fəhlənin funksiyası yalnız texnoloji avadanlıqların işinə nəzarət edilməsindən, tənzimləşdirmədən və təmir xidmətinin göstərilməsindən, habelə iş yerində təmizlik və səliqə yaradılmasından ibarət olur. Deməli avtomatlaşdırılmış istehsal vasitələrindən geniş istifadə edilməsi canlı əmək məsrəfinin payının xeyli azalmasına və əşyalaşmış əmək sərfinin armtasına səbəb olur, istehsalatda əmək bölgüsünün müterəqqi formalarının meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Müasir texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində formalaşan əmək bölgüsünün yeni istiqamətlərindən biri peşələrin və funksiyaların qovuşmasından, çox dəzgaha xidmətdən və fəhlələrin hazırlanması formalarının təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Peşələrin qovuşması məsələləri dissertasiya işinin növbəti bölümündə şərh ediləcəkdir.

Hazırda çoxdəzgaha xidmətin səmərəli tətbiqi, onun uyğun surətdə təşkilini tələb edir. Çoxdəzgaha xidmət şəraitində dəzgahlarda görülən işlər paralel həyata

keçirilir. Xidmət edilən hər bir dəzgaha bütün əl işlərini fəhlə, bir qayda olaraq başqa dəzqahların avtomat işləmə vaxtında yerinə yetirilməlidir. Deməli, bir çox dəzgaha eyni zamanda xidmətin əsas şərti birləşən əməliyyatların əl və avtomat maşın vaxtı arasında zəruri nisbətin olmasından ibarətdir. Bu nisbət müəyyən edilərkən yalnız örtülməyən maşın vaxtı, yəni başqa dəzqahlarda əl işlərini yerinə yetirmək üçün fəhlənin dəzqahdan ayrılma biləcəyi maşın –avtomat vaxtının hissəsi hesaba alınır. Əl vaxtı fəhlənin məlum dəzqahda xidmət etdiyi başqa dəzgaha keçənə qədər olan bütün məşğuliyyət vaxtı, yəni əməliyyatın köməkçi fəndləri, fəal müşahidə və bir dəzqahdan başqa dəzgaha keçid vaxtları hesab olunur. Beləliklə, çox dəzgaha xidmətin təşkilində hesaba alınan maşın – avtomat vaxtı normada nəzərdə tutulandan az, əl vaxtı isə çox ola bilər. Çoxdəzgaha xidmət yalnız o zaman mümkün və səmərəli ola bilər ki, hər bir dəzqahın örtürülməyən avtomat-maşın vaxtı qalan bütün dəzqahların əl vaxtından çox və ya ona bərabər olsun. Çoxdəzgaha xidmətə keçirilməsi hər bir dəzqahda fəhlənin məşğuliyyət əmsalı vahiddən az olduqda mümkündür. Əgər o vahidə bərabər olsa və ya ona yaxınlaşsa çoxdəzgaha xidmət işi mümkün deyildir.

Avtomatik işə salınan dəzqahlarda xidmət edən işçilərin iş funksiyalarının məzmunu və həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu qrup dəzqahların xarakterik cəhəti istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması başlanğıcını bildirən və avadanlığın bilavasitə idarə edilməsində ifadə olunan avtomatlaşdırmanın ilk elementlərinin meydana çıxmasıdır. Ümumi iş vaxtı məsrəfində yeni keyfiyyət ünsürü – təmiz maşın vaxtı daha dəqiq, maşının avtomatik işləmə vaxtı əmələ gəlir. Avtomatlaşdırmanın ilk elementinin meydana çıxması ilə maşının əsas vaxtı işçinin əsas vaxtından çox olur. Bu halda əmək cisminin forma və xassəsinin dəyişməsi və avadanlığın idarə edilməsi əməliyyatının bir hissəsi ilə əlaqədar olan əsas əməliyyatlar avtomatik həyata keçirilir. Avtomatik və əl ilə işə salınan

dəzgahlarda xidmət edən işçilərin əməyini müqayisə etdikdə avadanlığın idarə edilməsi ilə əlaqədar olan funksiyaların xüsusi çəkisi azalır.

İşçinin yeni funksiyası – onun əməyinin yeni məzmununu təyin edən, avadanlığın işinə nəzarət funksiyası meydana çıxır. İdarəetmə ünsürlərinin sonrakı mərhələdə avtomatlaşdırılması ilə işçilərin iş funksiyalarının həcmi və əməyinin məzmunu daha da dəyişir. Bu dəyişiklik avadanlığın maşın-avtomat vaxtının xüsusi çəkisinin daha da artmasından irəli gəlir. Belə ki, yarım avtomat dəzgahların xidmət etdiyi şəraitdə əməliyyatların çox hissəsi artıq avtomatik həyata keçirilir.

Çox dəzgaha xidmətin təşkilinin mühüm şərtlərindən biri də yerinə yetiriləcək işlərin seçilməsindən ibarətdir. İşlər seçilərkən aşağıdakı qrup əməliyyatların qovuşması mümkündür:

1. Əl və maşın – avtomat vaxtı nisbətinin bərabər və ya bölünən olması şərtlə öz uzunluğuna görə bərabər əməliyyatlar.
2. Öz uzunluğuna görə bərabər, lakin maşın-avtomat və əl nisbətləri qeyri-bərabər və ya bölünməyən əməliyyatlar.
3. Öz uzunluğuna görə qeyri-bərabər əməliyyatlar.

Birinci qrup əməliyyatlar daha sadə və faydalıdır. Belə əməliyyatların birgə yerinə yetirilməsi şəraitində avadanlıqların boşdayanması olmur və fəhlənin işsizliyi ləğv edilir. Əməliyyatların belə qovuşmasına əsasən kütləvi istehsalatda, hər şeydən əvvəl, ikinci dəzgaha xidmət edərkən rast gəlinir. İkinci qrup əməliyyatlar çoxdəzgahlı işin hesablamalarında nəzərdə tutulan şərtlərə riayət edilməsindən asılıdır. Əgər əl vaxtının məbləği çoxdəzgahlı iş tsiklinin müddətini ötmərsə, onda avadanlığın boş dayanması baş verməyəcəkdir, əl vaxtı məbləği çoxdəzgahlı iş tsiklinə bərabər olduqda fəhlə işlə tam yüklənmiş olacaqdır. İkinci qrup əməliyyatların qovuşmasının tətbiqi imkanları da çox məhduddur, belə ki, eyni böyüklüyə malik olan əməliyyatlara az rast gəlinir.

Öz müddətinə görə müxtəlif olan üçüncü qrup əməliyyatlara daha tez-tez, xüsusilə fərdi və seriyalı istehsalatlarda rast gəlinir. Yerinə yetirilən əməliyyatların müddətinin müxtəlifliyi avadanlıqların boş dayanmasına səbəb olur. Əməliyyat vaxtında fərq nə qədər çox olarsa, boşdayanma bir o qədər çox olar. Deməli, çoxdəzgaha xidmət üçün işlər seçilərkən öz uzunluğuna görə bir-birindən daha az fərqlənən əməliyyatların qovuşmasına çalışmaq lazımdır. Lakin avadanlıqların boş dayanmasını çoxdəzgahlı işin mürəkkəb tsiklinin tətbiqi yolu ilə aradan qaldırmaq və ya ixtisar etmək olar. Çoxdəzgaha xidmətin göstərilən bütüün qrafikləri onunla xarakterizə edilir ki, hər bir tsikl üzərində hər bir dəzgahda hissənin bir dəfə də çıxarılması həyata keçirilir. Belə tsikl sadə tsikl adlanır. Mürəkkəb tsikl ondan ibarətdir ki, ən uzun əməliyyat və avtomat –maşın vaxtlı bir hissənin emal müddətdə, ən qısa əməliyyat vaxtlı hissələr bir neçə dəfə qurulur və emal edirlər. Mürəkkəb tsikl şəraitində yerinə yetirilən əməliyyatlar bir-birinə bölündükdə, maşın vaxtı az olan əməliyyat əl işləri çox olanı keçmədikdə, əl işlərinin məbləği az olan əməliyyat maşın-avtomat vaxtı çox olan əməliyyatda yerləşdikdə avadanlıqların boşdayanma halları aradan qaldırılır. Mürəkkəb tsiklik tətbiqi yerinə yetirilən əməliyyatlar bölünərsə, əl və maşın-avtomat arasında lazımı nisbət olmadıqda belə avadanlığın boş dayanmalarının azalmasını və fəhlənin yüksəlməsinin artması təmin edir. Lakin belə hallarda tsikl öz xarakterini dəyişdirir. Mürəkkəb tsikllər daimi və dəyişkən ola bilərlər. Dəyişkən tsiklik tətbiqi yerinə yetirilən əməliyyatların əməliyyat vaxtının hansı nisbətlərdə olmasından və bu əməliyyatların normalarının qurulmasından asılı olmayaraq çoxdəzgaha xidmətin təşkilinə imkan verir.

Coxdəzgaha xidmətin təşkili üçün çoxkeçidli əməliyyatlar da xeyli çətinlik törədir. Bu əməliyyatların əl vaxtı bütün əməliyyat üzrə yayılan ayrı-ayrı hissələrdən əmələ gəlir. Beləliklə, bir əməliyyat ərzində, fəhləyə bir neçə dəfə dəzgahın yanında olmaq lazım gəlir ki, bu da bir və ya bir neçə dəzgahda işlərin

paralel görülməsini xeyli mürəkkəbləşdirir. Bu çətinliyin azalması və aradan qaldırılması üçün hələ texnoloji proseslər işlənilib hazırlanarkən şərait yaradılmalıdır, yəni çox dəzgaha xidmət üçün xas olan əməliyyat quruluşunu təmin edən tədbirlər layihələşdirmək lazımdır. Belə tədbirlərə, birinci mürəkkəb əməliyyatların daha sadə əməliyyatlara, xüsusən birkeçidli əməliyyatlara ayrılması, ikinci əməliyyatda əl fəndlərinin böyük təmərküzləşməsi baxımından ayrı-ayrı keçidlərin ardıcılığının dəyişilməsi, üçüncü bir neçə hissənin bir və ya bir neçə alətlə emal olunmasına imkan verən qurğuların tətbiqi, dördüncü ayrı-ayrı əl işlərinin avtomatlaşdırılması və s. olan bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, çoxkeçidli əməliyyatları tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Buna görə də bu əməliyyatların xüsusiyyətlərini çoxdəzgahlı işi layihələşdirərkən nəzərə almaq lazımdır.

Çoxdəzgahlı üçün istehsal tapşırıqları kifayət qədər uzun dövr üçün tərtib edilməlidir ki, bu vaxt ərzində çoxdəzgaha xidmətin layihələşdirilməsi və təşkilinə hazırlaşmaq imkanı olsun.

Hazırkı dövrdə texniki tərəqinin inkişafından aasılı olaraq müəssisələrdə əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi və onun yeni formalarının meydana gəlməsi işlərinə daha dərinddən diqqət yetirilməlidir. Əmək fəaliyyətinin daxilində son illərdə elmi texniki tərəqqinin təsiri ilə bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, elmin yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi nəticəsində işçi heyətinin sayı azalır, mütəxəssislərin, rəhbər işçilərin və yüksək ixtisaslı fəhlələrin xüsusi çəkisi artır. İşçinin iş yerində məsuliyyəti və səlahiyyəti artmaqla, istehsal prosesinə nəzarət güclənir.

Bəzi müəlliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqi əmək bölgüsü və əmək kooperasiyasına mühüm amil kimi təsir göstərir. Lakin bu heç də müxtəlif əmək fəaliyyətləri arasındakı

keyfiyyət fərqlərinin aradan qalxması demək deyildir. Əlbəttə, maşınlar sistemiin tətbiq edildiyi şəraitdə müəssisələrdə əməyin məzmununda xeyli dəyişikliklər baş verir və nəticədə istehsalatda keyfiyyətə müxtəlif olan əmək fəaliyyətlərinin iteqrasiyası sürətlər inkişaf edir /7.səh457/.

Mövcud şəraitdə istehsalın yenidən qurulması nəticəsində fəhlələrin icra funksiyası dəyişilir, fəhlələrin əməyi daha məzmunlu və eyni zamanda dar ixtisaslaşmadan peşə iteqrasiyasına keçid meyli daha da inkişaf edir. Nəticə etibarı ilə fəhlələrin peşə-ixtisas tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilir, onların əməyinin təşkilindəki zehni əməyin payı get-gedə artır. Demək olar ki, mövcud köhnə peşələr tədricən aradan çıxır, yeni məzmunla peşələr meydana gəlir. Bu cür vəziyyət hazır ki, tələblərə cavab verə bilən qaydada gedir, fəhlələrin istehsalın yeni texnika əsasında yaradılması ondan istifadə edə bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını tələb edir.

Müasir şəraitdə müəssisələrdə əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi yollarından biri də ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasının bazar iqtisadiyyatına uyğun yenidən qurulmasını göstərmək olar. Hazırkı mövcud iqtisadi sistem işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin daim artırılmasını tələb edir. Buna görə də mövcud işçilərin peşə hazırlığı məsələləri müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməli, inkişaf etməli və istehsalın müvafiq tələblərinə uyğun gəlməlidir.

Aparılan tədqiqat materiallarının təhlili göstərir ki, ölkəmizdə ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasının müasir bazar iqtisadiyyatına müvafiq yenidən qurulması olduqca plana uyğun xarakter daşıyır. Müasir təlabata uyğun fəhlələrin hazırlanması və eyni zamanda onların ixtisaslarının yüksəldilməsi planlaşdırılarkən müəssisələrin ixtisaslı fəhlə kadrlarına olan tələbat həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət cəhətdən müəyyən edilir. Son illərdə işçilərin özlərinin keyfiyyət tərkibində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq fərdi amillərin əhəmiyyəti daha

da artmışdır. Fəhlələr, xüsusilə gənclər müəssisədə əməyin təşkilinə və səviyyəsinə, yerinə yetirdiyi işin məzmununa istehsal kollektivində ünsüyyətdə olmaq və s. məsələlərə daha çox diqqət yetirirlər. Əmək fəaliyyətinə ilk dəfə başlayan gənclərin hər şeydən çox həyat səviyyəsinin gələcəkdə daha da yüksəldilməsi başqa sözlə əmək haqqının yüksək olması, mənzil və uşaq bağçaları ilə təmin edilmə səviyyəsi, asudə vaxtın müştəkkül keçirilməsi və s. imkanların olub-olmaması maraqlandırır. Lakin bununla bərabər göstərmək lazımdır ki, müəssisələr heç də həmişə gənclərin bu tələbatlarını və yaranma ehtiyaclarını ödəmək imkanına malik olmurlar.

Hazırda müəssisələrdə əmək bölgüsünün inkişafı və onun yeni formalarının meydana gəlməsi kadrların hazırlanmasının forma və üsullarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Eyni zamanda istehsalın müasir texnika əsasında qurulması, yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi onadan istifadə edə bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını tələb edir.

Müasir dövrdə aparılan təhlil nəticəsində müəyən edilmişdir ki, son illərdə təhsil sahəsində, xüsusilə onun ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyətcə əldə edilən xeyli uğurlara və nailiyyətlərə baxmayaraq, təhsilin aparıcı məqsədi olan gənclərin peşə və ixtisasa sahib olan arzusu ilə ona nail olmaq imkanları arasındakı illərlə yaranmış fərq daha da dərinləşmişdir. Ona görə də gənclərin peşə və ixtisasa yiyələnmək məqsədilə texniki peşə təhsili sisteminin kadr hazırlığındakı rolunu və əhəmiyyətinin artırılmasını daha məqsədə uyğun hesab edirik. Hazırda peşə-ixtisas təlimində məqsəd ilk növbədə əhəlinin əmək potensialını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Cədvəl 7.

İqtisadi fəal əhalinin təhsil səviyyəsi və yaş qrupları üzrə bölgüsü**(min.nəfər)**

Yaş qrupları	İqtisadi fəal əhali, cəmi	O cümlədən təhsil üzrə					
		ali təhsil	orta ixtisas təhsili	ilk peşə-ixtisas təhsili	tam orta təhsil	ümumi orta təhsil	ibtidai təhsil
Cəmi	4915,3	800,9	528,9	266,9	2950,4	325,4	43,7
15-19	98,8	-	5,2	2,7	75,1	15,6	0,2
20-24	489,3	80,6	54,4	22,1	281,4	49,9	0,9
25-29	714,4	174,1	83,2	24,8	377,7	54,0	0,6
30-34	703,9	92,6	56,8	34,1	489,6	26,9	3,9
35-39	590,8	85,5	38,6	39,0	402,7	21,8	3,2
40-44	575,0	66,8	54,1	33,0	390,6	28,0	2,5
45-49	613,8	101,2	71,5	38,5	369,2	28,6	4,8
50-54	610,9	81,7	81,3	30,0	378,7	34,7	4,5
55-59	356,4	98,1	66,0	23,8	126,5	34,8	7,2
60-64	126,4	18,7	14,7	13,2	55,9	17,6	6,3
65+	35,6	1,6	3,1	4,8	3,0	13,5	9,6

Aparılan təhlil materiallarından aydın olur ki, peşə və ixtisas təhsili tələb olunan iqtisadi fəaliyyət növlərində məşğul olan gənclərin çoxunun yuxarı yaşlı gənclər təşkil etmişdir ki, bu da həmin yaş qrupunda gənclərin vaxt etibarlı ilə

müəyyən peşə və ixtisasa yiyələnmək imkanlarına daha çox malik olması ilə izah edilir.

İstehsalın texniki bazasında baş verən dəyişikliklər ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasının forma və metodlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Universal dəzgahların tətbiqi, müasir dövrdə əmək bölgüsündə meydana gələn yeni formaları dar şərqivəsində hazırlanmış fəhlələrin deyil, geniş profildə hazırlanmış, bir neçə peşəyə yiyələnmiş, nəzəri və təcrübi cəhətdən savadlı fəhlələrin hazırlanmasını tələb edir.

3.2. Peşələrin qovuşması

Müasir şəraitdə müəssisələrdə əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri peşələrin qovuşması, ayrılıqda işçilərin funksiya və xidmət zonalarının genişləndirilməsi məqsədi ilə yerinə yetirilir. İşlərin bu istiqamətləri işçilərin istehsalat dairələrinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır və son nəticədə iş vaxtından səmərəli istifadə olunmaqla əmək məhsuldarlığı yüksəlir. Avadanlıqların avtomatlaşdırma səviyyəsi artdıqca, kompleks avtomatlaşdırma həyata keçirildikcə fəhlənin funksiyası yalnız texnoloji avadanlıqların işinə nəzarət edilməsindən, tənzimləşdirmədən və təmir xidmətinin göstərilməsindən, eləcə də yerində təmizlik və səliqə yaradılmasından ibarət olur. Deməli, avtomatlaşdırılmış istehsal vasitələrindən geniş istifadə edilməsi canlı əmək məsrəflərinin payının xeyli azalmasına və əşyalaşmış əmək sərfinin artmasına səbəb olur, istehsalatda əmək bölgüsünün yeni mütərəqqi formalarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində formalaşan əmək bölgüsünün yeni istiqamətlərindən biri peşələrin və funksiyaların qovuşmasından, eləcə də çox dəzgaha xidmətdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, peşələrin qovuşması eyni fəhlə tərəfindən müxtəlif peşə hazırlığı tələb edən işlərin yerinə yetirilməsini ifadə edir. Peşələrin qovuşması və anlayışı ilə qarışıq peşəyə malik olmaq anlayışını fərqləndirmək lazımdır. Qarışıq peşəyə malik olmaq anlayışı məlum peşə üzrə fəhlənin bilik və vərdişlər əldə etməsini ifadə edir. Fəhlənin bir neçə peşəyə sahib olması onun profilini genişləndirir, peşələrin qovuşması və kadrlardan bacarıqla istifadə etmək üçün potensial imkan yaradır.

Hazırda müəssisələrdə peşələrin qovuşması əsasən fəhlənin özü əsas peşəsi üzrə tam yüklənməsi mümkün olmadığı halda zəruri və məqsəduyğundur. Bundan

əlavə, icraçının işlə tam yükləndiyi, lakin işin yeknəsək və ya az məzmunlu olduğu hallarda yeknəsəkliyin ləğv edilməsi üçün peşələrin və funksiyaların qovuşması müxtəlif əmək növlərinin eyni iş vaxtı ərzində növbələşməsinin həyata keçirilməsi zəruridir. Yeri gəlmişkən peşələrin tam qismən qovuşmasını fərqləndirmək lazımdır. Peşələrin tam qovuşması dedikdə ayrılıqda mövcud olan peşələrin birləşməsi başa düşülür. Fəhlə öz peşəsinə məxsus olan işi yerinə yetirməklə yanaşı, başqa peşələrdən olan fəhlələrin əvvəllər gördüyü bütün işləri də icra edir və beləliklə, həmin fəhlələr istehsalın başqa sahələrində istifadə olunmaq üçün azad edirlər. Peşələrin belə qovuşmasına misal olaraq dəzgahçı və sazlayıcı peşələrinin, növbətçi çilingər və elektrik montyoru peşələrinin və s. birləşməsini göstərmək olar. Peşələrin qismən qovuşması şəraitində müəyyən peşədən olan fəhlənin işinin bir hissəsini yerinə yetirir. Məsələn, dəzgahçı avadanlığın yenidən sazlanmasını və onda olan kiçik nasazlığın aradan qaldırılmasını həyata keçirir, dəzgahın qurulmasını sazlayıcı, təmirini isə təmirçi fəhlə icra edir. Peşələrin qismən qovuşması şəraitində işin bütün həcmi deyil, onun bir hissəsi ixtisar olunur. Peşələrin tam və qismən qovuşması fəhlənin məşğuliyyət dərəcəsindən və qovuşulacaq peşə üzrə işin həcmindən asılı olaraq təşkil edilir. Peşələrin tam qovuşması əsas və başqa peşə üzrə işlərin ümumi həcmi bir fəhlə tərəfindən yerinə yetirilə biləcəyi halda, peşələrin qismən qovuşması isə bu işlərin həcmindən fəhlənin mümkün yükündən artıq olduğu halda həyata keçirilir.

Peşələrin qovuşması müxtəlif formalardan tətbiq olunur. Yəni fəhlənin funksional profili nəzərə alınır. Əsas fəhlələr üzrə, köməkçi fəhlələr üzrə, əsas və köməkçi fəhlələr arasında peşələrin qovuşması bir-birindən fərqləndirilir. Əsas əlamətlərə əsasən peşələrin qovuşmasının müxtəlifliyi aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 8.

Əsas əlamətlərə görə peşələrin qovuşmasının müxtəlifliyi.

Peşə və funksiyaların qovuşması əlamətləri	Peşə və funksiyaların qovuşması növləri
1.Qovuşan peşələr üzrə fəhlələrin kateqoriyaları	Əsas fəhlələr: əsas və köməkçi; köməkçi; və əsas fəhlələr.
2.Qovuşan peşələrin sayı və məzmunu	Peşələrdən biri sadə qalanları isə qarşıqdır
3.Qovuşma səviyyəsi	Tam; müəyən hissə
4.Qovuşmanın sabitliyi	Müvəqqəti, daimi
5.Əsas işə nisbətən qovuşan peşənin mürəkkəbliyi	Aşağı dərəcə; eyni dərəcə; yüksək dərəcə
6.Qovuşma qaydası	Ardıcıl: maşın və aqreqlatlarla əlaqədar olmayan, əməliyyat vaxtı ilə əlaqədar olmayan
7.Qovuşan işlər üzrə əmək haqqı forması	Funksiyaların paralel icrası, İşəməz; vaxtməz; işəməz və vaxtməz

Peşələrin qovuşmasını təşkil etmək üçün müxtəlif işlərin həcmi və hər bir fəhlənin məşğuliyyət səviyyəsini öyrənmək lazımdır. Bu isə xüsusi iş gününün fotoqrafiyasının aparılması və bunun əsasında qovuşulması nəzərdə tutulan peşə üzrə işlərin yerinə yetirilməsində fəhlənin məşğuliyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsi ilə əldə edilir. Peşələrin qovuşmasının inkişafı və səmərəliliyi fəhlələrə

göstərilən texniki yardımdan və yüksək məhsuldar iş üçün onlara yaradılan şəraitdən asılıdır. Bəzi hallarda peşələrin qovuşması çox dəzgaha xidmətlə əlaqədar olur. Müxtəlif tipli çoxdəzgalara xidmətdə peşələrin qovuşması əhəmiyyətli fayda verir.

Müasir şəraitdə müəssisələrdə əmək funksiyalarının genişlənməsi və peşələrin qovuşması bir fəhlə tərəfindən eyni vaxtda müxtəlif ixtisas və peşə üzrə əmək funksiyalarının yerinə yetirilməsi istiqaməti geniş yayılmışdır. Hazırda peşələrin qovuşması bir sıra göstərilən istiqamətlər üzrə inkişaf edir: 1. Universal dəzgalardan istifadə edən fəhlənin eyni vaxtda dəşmə, yonma və frezer funksiyalarının uyğunlaşdırılması. 2. Müxtəlif peşə sahiblərinin avadanlığa xidmət üzrə bir sıra köməkçi funksiyaların birləşməsi. 3. İstehsalın əsas fəhlələri ilə avadanlığa texniki xidmət edən fəhlələrin peşələrinin birləşməsi. 4. Əsas fəhlələr tərəfindən avadanlığa texniki xidmət və buraxılan məhsulun keyfiyyətinə və məhsuldarlığına nəzarət üzrə icra etdiyi ayrı-ayrı əmək funksiyalarının icrası. 5. Həddindən çox parçalanmış əməliyyatların iriləşdirilməsi. 6. Özünəxidmətə keçmə əsasında əsas fəhlənin əmək funksiyalarının genişləndirilməsi.

Hazırda sənayenin inkişafının müasir mərhələsində peşələrin qovuşması işçinin əməyinin təşkilinin elə formasıdır ki, o, əsas peşə işləri ilə bərabər bir və ya bir neçə peşəyə münasib əlavə işləri yerinə yetirir. Peşələrin qovuşmasının mümkünlüyü və iqtisadi səmərəliliyi aşağıda göstərilən şərtlərlə müəyyən edilir. 1. İşçilərin istifadə olunmayan iş vaxtının miqdarı. 2. Qovuşan işlərin iş vaxtlarının üst-üstə düşməsi. 3. Birləşdirən işlərin texnoloji və funksional eyniliyi, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və yaxınlığı. 4. Qovuşan peşələrin dəqiqliyi və yerinə yetirilmə keyfiyyətlərinə mənfi təsirin olmaması. 5. İşçilərin qovuşan peşələrə nəzəri və təcrübi cəhətdən hazırlanması aşağıdakı cədvəldə işçilərin peşələrinin qovuşmasının mümkün variantları verilir.

İşçilərin peşələrinin qovuşması variantları

Peşələrin qovuşması əlamətləri	Qovuşmanın müxtəlifliyi
İşləri qovuşan işçilərin kateqoriyaları	Əsas Əsas və köməkçi Köməkçi
Qovuşan peşələrin miqdarı	Bir peşə İki və çox peşə
Qovuşma dərəcəsi	Tam Hissə-hissə
Qovuşma ardıcılığı	Paralel Ardıcıl
Qovuşmanın sabilliyi	Sabit Müvəqqəti
Əsas peşə işləri ilə müqayisədə qovuşan işlərin mərkəbliyi	Nisbətən aşağı dərəcə Analoji dərəcə Nisbətən çox dərəcə

Hal-hazırda əmək funksiyaların genişləndirilməsi və qovuşması əvvəllər başqa peşənin işçilərinin yerinə yetirdiyi əsas peşə üzrə funksiyaların yerinə

yetirilməsidir. Fəhlə öz işinin profilini saxlamaqla, başqa işçinin işinin müəyyən hissəsini yerinə yetirir. Məsələn, tornaçı öz dəzgahının quraşdırılma funksiyalarını yerinə yetirir. Xidmət zonalarının genişləndirilməsi peşələrin qovuşmasından onunla fərqlənir ki, burada işlərin birləşdirilməsi bir peşə çərçivəsində baş verir. Bu məqsədlə iş vaxtından səmərəli istifadə alınmaqla, iş vaxtları tam yüklənməmiş işçilərin azad olunması, əmək məzmununun yüksəldilməsi hesabına nail olmaq olar. Belə ki, bir sahədə çalışan işçi boş vaxtlarında istehsalatın başqa sahələrində çalışmaqla xidmət zonasını genişləndirmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda funksiya və peşənin qovuşmasının layihələşdirilməsi bir neçə mərhələdən keçməlidir. 1. Müəssisələrdə müəyyən qrup avadanlığa xidmət edən fəhlələrin əmək bölgüsü və kooperasiyasının mövcud vəziyyətinin təhlili, yəni əsas fəhlələrin iş yerləri üzrə bölüşdürülməsinin əsaslandırılması, fəhlələrin funksiyalar üzrə bölüşdürülməsi, bütün fəhlələrin peşə və funksiyalarının qovuşması səviyyəsinin müəyyən edilməsi, fəhlələrin və işin dərəcələri arasındakı nisbətən müqayisə olunması. 2. Fəhlələrin əməyin məzmununun müəyyən edilməsi, yəni eyni vaxtda bütün avadanlıqlar və fəhlələrin iş vaxtı sərfi üzrə fotoqrafiya müşahidəsi keçirilməsi və bunun əsasında bütün fəhlələrin əmək sərfinin məzmunu qeydə alınmalıdır. 3. Alınmış məlumatlar əsasında əsas və köməkçi fəhlələrin funksiyaları yenidən bölüşdürülməlidir. Bu zaman peşəsi qovuşan işlərin tərkibi və həcmi, işin icra üsulu, işin yerinə yetirilməsinə vaxt sərfi, fəhlənin ixtisası və istehsal profili müəyyənləşdirilməlidir. Peşə və funksiyaların qovuşmasında aşağıdakı şərtə əməl olunmalıdır:

$$\sum_{i=1}^n P + T_{\text{keçid}} + T_i \cdot t \cdot t \ll T_{\text{növbə}}$$

Burada: $\sum_i^n P$ – qovuşan işin həcmidir.

n – qovuşan işin miqdarıdır

T – keçid bri iş yerindən digərinə keçidə sərf olunan vaxtdır.

$T_i \cdot t \cdot t$ – qısa fasilə və təbii təlabat vaxtdır.

T növbə – növbənin davamıdır.

Peşə və funksiyaların qovuşmasında aşağıdakı əmsaldan istifadə olunur.

$$K_{qovuş} = \frac{T_{s.b}}{T_{növbə}}$$

Burada: $K_{qovuş}$ – peşə və funksiyanın qovuşması imkanın nəzərə

alan əmsaldır.

$T_{s.b}$ – əsas peşəyə aid olan işin icrasından sonra fəhlənin

sərbəst vaxtıdır.

Qeyd etməliyik ki, müəssisələrdə peşələrin qovuşması müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Belə ki, fəhlənin funksional profili nəzərə alınır əsas fəhlələr üzrə, köməkçi fəhlələr üzrə, əsas və köməkçi fəhlələr arasında peşələrin qovuşması bir-birindən fərqləndirilir.

3.3. Əmək bölgüsünün həddi və tətbiqi şərtləri

Müasir şəraitdə əmək bölgüsünün özünün təkmilləşdirilməsi hər bir müəssisədə istehsalın həcmnin artması ilə paralel surətdə baş verir. Əmək bölgüsü yeni fəhlələrin hazırlanması prosesini asanlaşdırmaqdan əlavə əmək məhsuldarlığının artırılmasının ən güclü amilidir. Bu və digər əməliyyatın uzun müddət ərzində müntəzəm olaraq təkrar edilməsi iş fəndlərinin elə təkmilləşdirilməsinə imkan verir ki, nəticədə bütün əməliyyatın yerinə yetirilməsinə get-gedə daha az vaxt sərf olunur. Bütün göstərilənlərlə bərabər, yeni əmək bölgüsünün inkişafı və onun təkmilləşdirilməsilə əlaqədar müəssisədə tətbiq olunan əmək bölgüsünün müəyyən həddi olmalı, o işçinin fizioloji imkanlarını nəzərə almalı, yorğunluğun ləğv edilməsinə yönəldilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, iş zamanı fizioloji proseslərin intensivliyinin artması zəruridir, lakin onun da müəyyən həddi olmalıdır. Fizioloji funksiyaların həddindən artıq gərginləşməsinə yol vermək olmaz, çünki o insanın tez yorulmasına və əmək qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Müəssisədə işlər üzrə zəruri istehsal vərdişlərinin daha tez toplanmasından, bir iş növündən digərinə miqdarının ixtisar edilməsindən, əmək alətləri və iş yerlərinin ixtisaslaşdırılmasından, iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsindən və bunların əsasında əmək məhsuldarlığının artırılmasından ibarətdir. Bütün bir qeyd etdiklərimiz müəssisədə əmək bölgüsünün istehsal tərəfini xarakterizə edir. Lakin bunlar həm də əməyin məzmunluq dərəcəsinin artması üçün şərait yaradılmasına. Əmək prosesində müstəqil yaradıcılıq imkanlarının açılmasına, işçilərin mədəni – texniki səviyyəsinin daim yüksəlməsinə və onların istehsal profilinin genişlənməsinə səbəb olmalıdır. Buna görə də tətbiq edilən və layihələşdirilən əmək bölgüsünün səmərəliliyinə onun iqtisadi, fizioloji və ictimai əhəmiyyəti nöqtəyi nəzərdən baxılmalıdır.

Hazırda iqtisadi baxımdan əmək bölgüsü vaxta qənaət etməyi nəzərdə tutur. Əmək bölgüsünün dərinləşməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi meyarlarından biri istehsal tsiklinin uzunluğundan ibarətdir. Bu müddət əlavə istehsal əməliyyatlarının ayrılması nəticəsində çoxalmamalıdır. Əmək bölgüsünün iqtisadi məqsədəuyğunluğunun ikinci meyarı müəssisənin məcmuyu iş vaxtı fondundan istifadə olunmasından ibarətdir. Əgər fəhlə prosesin avtomat aparılması zamanı məşğuliyyətdən qalırsa və ya əlverişli iş yerindən məhsulun daxil olmasını gözləmək nəticəsində boş dayanırsa, belə halda hətta istehsal tsikli ixtisar olunsaydı belə əmək bölgüsü iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmaya bilər.

Müəssisələrdə əmək bölgüsünün fizioloji həddi xeyli dərəcədə işçinin yorğunluq dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Əgər yerinə yetirilən istehsal əməliyyatlarının daha çox parçalanması və bununla əlaqədar olan əməyin yeksənəkliyinin artması nəticəsində işçinin yorğunluq dərəcəsi normal həddi keçirsə onda əmək bölgüsünün dərinləşməsini qeyri-səmərəli kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə də əməliyyat üzrə əmək bölgüsü şəraitində bir sıra tələblərə riayət etmək lazımdır. 1. İstehsal əməliyyatı icra vaxtına görə kifayət qədər uzun olmalıdır, belə ki, onun müddəti 30 saniyəyə qədər olduqda yeknəsəklik kəskin sürətdə artır, bu isə yorğunluğun çoxalmasına və hasilatın xeyli azalmasına səbəb olur. 2. Əməliyyat müxtəlif elementlərdən ibarət olmalıdır. Belə elementlərin icra olunması işin insan bədəninin müxtəlif üzvləri və hissələri tərəfindən növbələşməsini nəzərdə tutur.

Əmək bölgüsünün ictimai həddi isə əməyi az maraqlı edən və işçidə öz fəaliyyəti ilə kifayətlənməməsi hissi doğuran əməyin məzmunluluğunun aşağı düşməsi ilə müəyyən edilir. Müəssisədə əməliyyat üzrə əmək bölgüsü şəraitində əməyin məzmunluluq dərəcəsinin aşağı düşməsi qarşısını almaq üçün çalışmaq lazımdır ki, istehsal əməliyyatının quruluşu elə olsun ki, icraçı yalnız emal

funksiyasını deyil, həm də hesablama, nəzarət və s. funksiyaları da həyata keçirsin, eyni zamanda işçinin əməliyyatın yerinə yetirilməsi ardıcılığını və üsullarını seçmək imkanı əldə edilsin.

Əmək bölgüsünün səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə istehsalın tipi, təşkili və hazırlanan məhsulun xarakteri ilə müəyyən edilir. Kütləvi istehsalatda əsas və köməkçi işlərin dəqiq hədudlanması, əmək prosesinin kiçik hissələrə ayrılması böyük fayda verir. Fərdi istehsalatda, əksər hallarda, belə əmək bölgüsü iş vacxtı itkilərinə, işçi qüvvəsindən qeyri-tam edilməsinə gətirib çıxarır. Texnika ilə silahlanma və materiallarla təchiz olunma dərəcəsi eyni olan müəssisələrdə istehsalın nəticəsi və əmək məhsuldarlığı fəhlələr arasında əmək funksiyalarının düzgün bölüşdürüldüyü, iş yerləri üzrə fəhlələrin səmərəli yerləşdirildiyi müəssisələrdə daha yüksək olur. Ona görə də əmək funksiyalarının bölüşdürülməsi və fəhlələrin yerləşdirilməsi, istehsal prosesinin lazımi həcmdə və məlum vaxta həyata keçirilməsi üçün zəruri olan fəhlə ştatlarının müəyyən edilməsi istehsalatın və əməyin səmərəli təşkilinin ən başlıca şərtidir. Beləliklə demək olar ki, müəssisələrdə əmək bölgüsü və funksiyalarının qovuşması, istehsal prosesində iştirak edən fəhlə kollektivinin dəqiq uzlaşdırılmış işi hər bir fəhlənin və bütün kollektivin yüksək əmək məhsuldarlığına səbəb olur. Buna görə də demək olar ki, müəssisələrdə əmək bölgüsü əmək məhsuldarlığının artırılmasının ən mühüm amilidir.

Hazırda ən vacib məsələlərdən biri də bazar münasibətləri şəraitində gənclərin işə düzəlməsinin çüvik sisteminin yaradılmasıdır. Lakin indiyə kimi işə düzəlmənin yüksək səviyyəli təşkilati formaları müəyyən edilməmişdir. Göstərmək lazımdır ki, keçmiş ittifaqda gənclərin mütəşəkkül formada bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin vahid bir sistemi var idi. Bu özünü peşə-texniki məktəbləri qurtaranların planlı qaydada bölüşdürülməsi, ali məktəbi qurtaranların fərdi planlı qaydada bölüşdürülməsi, orta məktəbi qurtaranlar üçün müəssisələrdə

müəyyən bronların limit qaydasının müəyyən edilməsi, metəşəkkül qaydada fəhlə işçi qüvvəsinin toplanması və s. formasında təzahür etdirirdi. /7.səh.660/

Hazırda müəssisələrdə əmək bölgüsünün səmərəli tətbiqinin şərtlərindən biri istehsalın həcmnin böyüklüyündən və onun ixtisaslaşmasından ibarətdir. Bu və ya digər məmulatın istehsal həcmi elə olmalıdır ki, müddəti çox vaxt dəqiqədən az olan bir sadə əməliyyatı icra edən hər bir fəhlənin gündən-günə işlə tam yüklənməsi təmin edilmiş olsun. Əgər əmək bölgüsünün dərinləşməsi şəraitində fəhlənin işlə tam yüklənməsi mümkün deyilsə, bu zaman əməliyyatları iriləşdirmək lazımdır. Müəssisədə əmək bölgüsünün dərəcəsini müəyyən edən başqa bir şərt avadanlığın miqdarının kifayət qədər olmasından ibarətdir. Müəssisədə əmək bölgüsünün uğurla tətbiqinin üçüncü şərti mövcud olan fəhlələrin miqdarı isə əməliyyatın sayı arasında uyğunluğun olmasından ibarətdir. Əlbəttə, əgər əməliyyatın sayı müəssisədə olan fəhlələrin miqdarında çox olarsa və istehsal həcmnin artım müvəqqəti deyilsə, onda yeni fəhlələr cəlb etməklə onların sayını artırmaq olar. Lakin bu tədbir müəyyən vaxt tələb edir, çünki lazım olan əlavə işçi qüvvəsini tezliklə toplamaq çox çətindir. Bundan başqa, əgər bunu müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək mümkün olsa belə, yenə də əməliyyatın yerinə yetirilməsində zəruri vərdişlərə malik yeni fəhlələrin axını bir müddət bütün fəhlələrin əmək məhsuldarlığını aşağı salacaqdır. Ona görə də, bütün hallarda, əmək prosesinin əməliyyatlara ayırarkən mövcud fəhlə qüvvəsinin miqdarına əsaslanmaq lazımdır. Başqa bir şərt köməkçi təsərrüfatlarda vaxt məsrəflərinin çoxalaraq əsas əməliyyatlarda əmək məhsuldarlığının artımı hesabına əldə edilən vaxta qənaəti tam örtməsinə və ya ötür keçməsinə yol verilməməsindən ibarətdir. Digər bir şərt köməkçi təsərrüfatlarda istehsalın təşkili əsas istehsalın təşkili səviyyəsinə kifayət qədər yaxın olmalıdır. Məlumdur ki, avadanlığın yeniləşdirilməsi üzrə işlər yaxşı təşkil olunmadıqda çoxlu gözlənilməz boş dayanmalar baş verir, avadanlığın yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar olan müxtəlif

tədbirlərin tətbiqi ləngidir. Burada nəqliyyat xidmətinin təşkili istisna dərəcədə dəqiqlik tələb edir, belə ki, istehsalın bu və ya digər sahəsinə xammal, materialların və s. vaxtlı- vaxtında gətirilməsi istehsal prosesinin bütün gedşinə maneçilik törədə bilər.

Hazır ki, şəraitdə təcrübə göstərir ki, müəssisədə əməyin əməliyyatlar üzrə bölgüsünün də müəyyən hüdudu mövcuddur. Burada əmək prosesinin daha çox kiçik əməliyyatlara bölünməsi fəhlələrin dar ixtisaslaşmasına və bütün iş günü ərzində onların müəyyən miqdar sadə hərəkətləri fasiləsiz təkrar etməsinə səbəb olur. Nəticədə əmək prosesində yaradıcılıq imkanları azalır, əməyin yeknəsəkliyinə və tez yorulma hallarına səbəb olan amillər artır, müəyyən qrup əzələlərin daim hərəkətdə olması fəhlənin sağlamlığına mənfi təsir edir, eyni zamanda yerinə yetirilən iş daha az maraqlı olur.

Müəssisələrdə əmək bölgüsü hər bir mühəndis –texniki işçinin və qulluqçunun ixtisasına uyğun olaraq dəqiq iş bölgüsünün aparılmasını tələb edir. Belə əmək bölgüsü işçinin vəzifəsi, uyğun təhsili, işin təcrübəsi və təsnifatı işin yerinə yetirilməsi baxımından lazımdır. Bu zaman işçi öz peşəsi üzrə daimi eyni iş gördüyünü və başqa səbəblərə görə əlavə iş yerinə yetirilməsini nəzərə almalıdır. Lakin burada qeyd etməliyik ki, mühəndis-texniki işçilərin və qulluqçuların əmək bölgüsünün müəyyən sərhədi, hüdudu olmalıdır. Ona görə ki, həmin hüduddan kənar əmək bölgüsü sosial-iqtisadi baxımdan ziyan gətirə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir şəraitdə respublikamızda Əmək bölgüsünün sosial iqtisadi problemlərini araşdıraraq aşağıdakı nəticə və təklifləri irəli sürmək olar:

1. Müasir şəraitdə əmək bölgüsü ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi bir daha onu göstərir ki, ictimai əmək bölgüsünün formaları addım-addım inkişaf edir, daha da genişlənərək müəssisələri, ayrı-ayrı sahələri, regionları və bütövlükdə milli iqtisadiyyatı əhatə edir. Milli iqtisadiyyat və onun strukturunun formalaşması, müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşması əmək bölgüsünün inkişafını göstərir.
2. Hazırda əmək bölgüsünün özünün təmilləşdirilməsi hər bir müəssisədə istehsalın həcmnin artması ilə paralel surətdə baş verir. Əmək bölgüsü yeni fəhlələrin hazırlanması prosesini asanlaşdırmaqdan əlavə əmək məhsuldarlığının artırılmasının ən güclü amilidir.
3. Müasir dövrdə yeni istehsal sahələrinin yaranması, texniki tərəqqi, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsi əmək bölgüsündə, əmək bölgüsünün özünün təkmilləşməsi və dərinləşməsi isə öz növbəsində, texnikanın inkişafına əsaslı dəyişikliklər edir.
4. Müəssisələrdə əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əməyin elmi təşkilinin əsas, aparıcı istiqamətlərindən biridir. Mahiyyət etibarı ilə onlar müəssisədə çalışanların fəaliyyətini ixtisaslaşdırmaqdan, iş prisesində işçilər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Əmək bölgüsü buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir, əmək məhsuldarlığının artırılmasına şərait yaradır. Müəssisədə əməyin elmi təşkili bilavasitə əmək bölgüsündən asılıdır. Ona görə ki, müəssisədə yeni əmək proseslərinin layihələşdirilməsi əmək bölgüsü formalarının seçilməsindən başlanılmışdır. Cəmiyytdə və ayrılıqda götürülmüş

müəssisələrdə əməyin elmi təşkilinin planlı surətdə tətbiqinin səmərəliliyi əmək bölgüsü və onun məzmununa daxil olan məsələlərin rəasional təşkilindən və həllindən kəskin dərəcədə asılıdır. Müəssisələrdə əməyin təşkilin əsas etibarını ilə onun bölüşdürülməsindən başlanır.

5. Hazırda müəssisələrdə əmək bölgüsünün inkişafı və onun yeni formalarının meydana gəlməsi kadrların hazırlanması forma və üsullarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Eyni zamanda istehsalın müasir texnika əsasında qurulması, yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi ondan istifadə edə bilən yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanmasını tələb edir.
6. Əmək bölgüsü problemləri, ictimai əmək bölgüsü qanunun fəaliyyəti mexanizmi daim milli iqtisadiyyat, regionların və ictimai istehsalın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bu problemlər vahid bir sistem halında fəaliyyət göstərir, onların hər birinin öz yeri və təsiri və əhəmiyyət vardır. Buna görə də bütün bunlar ictimai əmək bölgüsü, bazar sistemlərinin yaranması, milli bazarı formalaşması baxımdan hərtərəfli araşdırılmalıdır. Ona görə ki, keçid dövrü iqtisadiyyatının mürəkkəb məsələlərinin həlli tək nəzəri problemlərlə məhdudlaşmır və buna görə də ictimai əmək bölgüsünün müasir meyllərdən və onun üstün cəhətlərindən istifadəni zəruri edir.
7. Aparılan müşahidələr bir daha onu göstərir ki, ictimai əmək bölgüsü ancaq milli iqtisadiyyat dairəsində deyil, müasir beynəlxalq iqtisadi sistemdə də hərtərəfli öyrənilməlidir.
8. Göstərmək lazımdır ki, ictimai istehsalda əmək bölgüsünün formalarının öyrənilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki istehsal şəraitində əsas və köməkçi fəhlələr arasında onların peşələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmazsa və habelə istehsalın ayrı-ayrı sahə və sexlərində işçi qüvvəsi arasında əmək bölgüsü və kooperasiyası olmazsa, xammal və materialları heç zaman hazır məhsula çevirmək mümkün deyildir.

9. Müəssisələrdə **əmək** bölgüsünün fəallaşmasında əmək fəaliyyətini hərəkətə gətirən şəraitin sağlamlaşdırılması və onu təmin edən şərtlər daim diqqət mərkəzində olmalıdır.
10. Müəssisədə **əmək** bölgüsü ilə əmək fəaliyyətinin dəyişilməsi qanunun arasında üzvü əlaqə vardır. Belə ki, həm əmək bölgüsü və həm də əmək fəaliyyətinin dəyişilməsi əsasında texniki tərəqqi durur. Digər tərəfdən isə **əmək** bölgüsü işçinin məşğulluq dairəsini müəyyən hədd daxilində məhdudlaşdırmağı, həmin qanun isə əmək fəaliyyətini mövcud peşə xaricinə keçirməyi, mövcud fəaliyyəti genişləndirməyi tələb edir. Əmək bölgüsü ilə əmək fəaliyyətinin dəyişilməsi arasındakı ziddiyyət bir sıra yollarla, o cümlədən peşələrin qovuşması, kadrların yenidən hazırlanması, geniş profilli fəhlə kadrların hazırlanması, bir neçə peşəyə yiyələnmək yolu ilə həll edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995)
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2005, 616 s.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2003-2008-ci illər). 11 fevral 2004-cü il.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2009-2013-cü illər təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 14 aprel 2009-cu il.
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2009-2013-cü illər).
6. T.Ə.Quliyev. Əməyin iqtisadiyyatı. Bakı – 2003.
7. T.Ə.Quliyev. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Bakı – 2016.
8. T.Ə. Quliyev. Menecmentin (idarə etmənin) əsasları. Bakı – 2001.
9. T.Ə.Quliyev. Əməyin sosiologiyası. Bakı – 1998.
10. T.Ə.Quliyev, Ə.İ.Məmmədov – Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası. Bakı-2003.
11. Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı XXI əsrdə: inkişaf mərhələləri, problemlər, XXI əsrin birinci onilliyində iqtisadi inkişad konsepsiyası haqqında düşüncələr. /Azərbaycan XXI əsrin astanasında Elmi-Praktiki konfransının materialları. Bakı: 1997, s. 78./
12. Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev M.X. Ümumi elmi redaktəsi ilə. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı 2001.

- 13.Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri”. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı -2005.
- 14.Əhmədov M.A. “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması” Bakı-2003.
- 15.Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Bakı – 2016
- 16.V.İ.İsmayılov. Əməyin elmi təşkili. Bakı -2003.
- 17.Ş.M.Muradov. İnsan potensialı: Əsas meyllər, reallar, problemlər. Bakı – 2004.
- 18.T.A.Hüseynov. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı – 1999.
- 19.K.N.Ovçinnikov. Международное разделения труда. Москва-1997.
- 20.Экономика труда. Под.ред.Киликова. Москва – 1997.
- 21.V.Niftulayev. “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı-2002.
- 22.A.B.Məmmədov. Sənayedə əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları. Bakı 1989.
- 23.Z.A.Malayev. Erqonomika və əmək prosesləri. Bakı - 2016.
- 24.Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. www.stat.gov.az
- 25.Ə.İ.Məmmədov, T.Q.Yusifova. Əməyin ödənilməsinin kollektiv forması. Bakı-2006.
- 26.T.Q.Yusifova. Əməyin iqtisadiyyatının əsasları. Bakı - 2006.
- 27.Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair strateji yol xəritəsi.

- 28.Ş.S.Qafarov. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. Bakı-1999.
- 29.A.B.Məmmədov. Əməyin normalaşdırılmasının əsasları.Bakı-2002.
- 30.A.B.Məmmədov – Elmi-texniki tərəqqi, əməyin təşkili və normalaşdırılması. Bakı-2006.
- 31.Ş.Axundov, M.Axundov. Bazar iqtisadiyyatının əsasları. Bakı-2001.
- 32..Z.Mehbaliyev, R.İsgəndərov. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı.2002.
- 33.R.Muradov. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri. Bakı-2000.

Magistrant:

Musa Əsgərov

Elmi rəhbər:

dos.H.S.Zeynalov